

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ **SOUTH ARCHIVE**

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XL
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 30.01.2023 р. № 7)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XL. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2022. – 44 с.
© ХДУ, 2022

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 7, 30.01.2023)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XL. – Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2022. – 44 p.
© KSU, 2022

ЗМІСТ

Кузовова Н. М. ДІТИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В ІРЛАНДІЇ 1845–1851 РОКІВ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ.....	5
Мелекесцев К. І. ДЕФІНІЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	14
Митрофаненко Ю. С. АНАРХІСТКИ МАРІЯ (МАРУСЯ) НИКИФОРОВА ТА ГАЛИНА (АГАФІЯ) КУЗЬМЕНКО: ГЕНДЕРНИЙ ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1921 РР.	20
Хом'як П. П. РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ СВЯЩЕННИКІВ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІДІЄЦЕЗІЇ (1939–1945 РР.)	29
Черемісін О. В., Михайленко Г. М. ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ У ПОДОРОЖНІХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.	37

CONTENTS

Kuzovova N. M. CHILDREN DURING THE IRELAND’S GREAT HUNGER OF 1845–1851 AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE: A COMPARATIVE ANALYSIS.....	6
Mieliekiestsev K. I. THE DEFINITIONS OF INFORMATION WARFARE IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	14
Mytrofanenko Yu. S. MARIA (MARUSYA) NIKIFOROVA AND GALINA (AGAFIA) KUZMENKO: ANARCHIST WOMEN IN THE REVOLUTIONARY EVENTS OF 1917–1921	21
Khomiak P. P. REPRESSION BY THE SOVIET AUTHORITY AGAINST THE ROMAN CATHOLIC CLERGY OF WESTERN UKRAINE AS AN EXAMPLE OF PRIESTS OF THE LVIV ARCHDIOCESE (1939–1945)	29
Cheremisin O. V., Mikhailenko G. M. THE IMAGE OF UKRAINIANS IN THE TRAVELOGUES OF THE LATE 18 TH – THE FIRST HALF OF THE 19 TH CENTURY	38.

УДК 94(477)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-1>

ДІТИ ПІД ЧАС ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ В ІРЛАНДІЇ 1845–1851 РОКІВ ТА ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ

Кузовова Наталя Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258

Мета роботи – порівняння становища дітей під час Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору в Україні (1932–1933): загрози, практики виживання, наслідки. **Методи дослідження.** Під час дослідження було застосовано метод компаративного аналізу. Основними моментами порівняння були: рівень смертності від голоду та супутніх хвороб та методи його обрахування; наслідки голодів – вплив голоду на дитинство: криза сімейних відносин, злочинність та деструктивні фактори; практики виживання: навички виживання, допомога, взаємодопомога; комеморативні практики. Дотримуючись принципу історизму, досліджено контекст історичних епох, на тлі яких розгортались події Великого голоду в Ірландії та Голодомору в Україні. Для цього були залучені наукова література, що висвітлює події голодів та тему дитинства під час них, архівні джерела, щоденники та спогади очевидців. **Результати дослідження:** проведено порівняльний аналіз загроз, практик виживання, наслідків Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору в Україні (1932–1933) для дітей та дитинства. **Висновки.** Джерельна база з вивчення Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні є достатньою, проте має потенціал для розвитку: виявлення нових джерел, зокрема усноісторичних та археологічних, продовження залучення громадськості до збирання спогадів, формування електронних баз даних та музейних експозицій. Ці заходи допоможуть одночасно виявляти нові джерела та зберігати пам'ять про голоди. З'ясовано, що спільними рисами стало замовчування голоду його організаторами – урядами Великобританії та СРСР відповідно, що призвело до загибелі значної кількості населення, серед якого найуразливішою та найчисельнішою категорією жертв стали діти, а також спроби цих колоніальних держав звинуватити в голоді ірландський та український народи, щоб виправдати антигуманну політику; зростання кількості безпритульних та бездоглядних дітей внаслідок того, що їхні батьки, від'їжджаючи на заробітки до Америки, Австралії (Ірландія) та Донбас, Крим (Україна), залишають дітей. Хоча для українців у цей час заборонено покидати свої населені пункти, це не зупиняло міграцію, лише створювало нові ризики. Особливою рисою українських реалій 1930-х років є сирітство дітей внаслідок репресій проти батьків, проте трудова еміграція, основні засади діяльності робітних будинків на території Ірландії також мають ознаки репресій, спрямованих проти ірландського населення, що полягають у національній та соціальній дискримінації, руйнуванні сім'ї, насиллі, оскільки годі й говорити про «добровільність» вибору в умовах голоду. Під час голодів в Ірландії та Україні спостерігається криза гуманізму. В Україні трапляються випадки дітовбивства, канібалізму, що не набули значного поширення в Ірландії. Особливості втрати моральних орієнтирів полягають у радянській антирелігійній кампанії, але якщо ірландці мали хоча б духовну розраду в підтримці церкви, доля дітей, які потрапляли в робітні будинки, мало відрізнялась від долі українських дітей, що потрапляли під опіку дитбудинків. Саме ці заклади ставали в прямому сенсі останнім пристанищем для багатьох дітей. Безвихідне становище призводить до жорстокої експлуатації дитячої праці та поширення злочинів проти дітей, зростання дитячої злочинності. Особливою рисою радянської соціальної політики стало руйнування сімейних цінностей: дітей використовують для організації голоду, закликають доносити на батьків. Спільною ознакою стала неспроможність батьків захистити дітей в умовах голоду та зберегти сімейні стосунки. Можна говорити про важливість не лише матеріальної, але й моральної допомоги дітям та сім'ям, що опинились у скрутних ситуаціях.

Ключові слова: Голодомор, Великий голод, дитинство, сімейна історія, Україна, Ірландія.

CHILDREN DURING THE IRELAND’S GREAT HUNGER OF 1845–1851 AND THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN UKRAINE: A COMPARATIVE ANALYSIS

Kuzovova Natalia Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
kuzovovanatala@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4691-7258*

Purpose – comparison of the situation of children during the Ireland’s Great Hunger (1845–1851) and the Holodomor (1932–1933): threats, survival practices, consequences. **Research methods.** The method of comparative analysis was used during the research. The main points of comparison were: the mortality rate from hunger and associated diseases and methods of its calculation; consequences of famines – impact of famine on childhood: crisis of family relations, crime and destructive factors; survival practices: survival skills, help, mutual aid; commemorative practices. Adhering to the principle of historicism, the context of historical eras against which the events of the Great Famine in Ireland and the Holodomor in Ukraine unfolded was investigated. For this, scientific literature covering the events of famines and the topic of childhood during them, archival sources, diaries and memories of eyewitnesses were involved. **Research results:** a comparative analysis of threats, survival practices, consequences of the Ireland’s Great Hunger (1845–1851) and Holodomor (1932–1933) for children and childhood was carried out. **Conclusions.** The source base for the study of the Ireland’s Great Hunger of 1845–1851 in Ireland and the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine is sufficient, but has the potential for development: the identification of new sources, in particular oral history and archeology, the continuation of public involvement in the collection of memories, the formation of electronic databases data and museum exhibits. These measures will help to simultaneously identify new sources and preserve the memory of famines. It was found that the common features were the silence of the famine by its organizers – the governments of Great Britain and the USSR, respectively, which led to the death of a significant number of the population, among which the most vulnerable and the most numerous category of victims were children, as well as the attempts of these colonial states to blame the Irish and Ukrainian peoples for the famine, to justify inhumane policies; the increase in the number of homeless and neglected children due to the fact that their parents leave their children behind when they go to America, Australia (Ireland) and Donbas, Crimea (Ukraine) to earn money. Although it is forbidden for Ukrainians to leave their settlements at this time, this did not stop migration, it only created new risks. A special feature of the Ukrainian realities of the 1930s is the orphan hood of children as a result of repression against their parents, but labor emigration, the basic principles of the workhouses in Ireland also have signs of repression directed against the Irish population, consisting of national and social discrimination, the destruction of the family, hardly, since it is not even possible to talk about the “voluntariness” of the choice in conditions of famine. During the famines in Ireland and Ukraine, a humanitarian crisis is observed. In Ukraine, there are cases of infanticide and cannibalism, which have not become widespread in Ireland. The peculiarity of the loss of moral landmarks lies in the Soviet anti-religious campaign, but if the Irish had at least spiritual consolation in the support of the church, the fate of children who ended up in workhouses was little different from the fate of Ukrainian children who fell under the care of orphanages. It was these institutions that literally became the last refuge for many children. The hopeless situation leads to the cruel exploitation of child labor and the spread of crimes against children, the growth of child crime. A special feature of Soviet social policy was the destruction of family values: children were used to organize famines, and they were called to report on their parents. A common feature was the inability of parents to protect their children in conditions of famine and preserve family relations. We can talk about the importance of not only material, but also moral assistance to children and families who find themselves in difficult situations.

Key words: Holodomor, Ireland’s Great Hunger, famine, childhood, family history, Ukraine, Ireland.

1. Вступ

2017 року Інститут Великого Голоду в Ірландії (Ireland’s Great Hunger Institute) в Квінніпекському університеті (США) провів конференцію “Children and the Great Hunger in Ireland”, основні тези якої увійшли до однойменної збірки під редакцією Крістін Кінлі, Джейсона Кінга та Джерарда Морана (Kinealy, King and Moran, 2018). Поштовхом до вивчення проблеми стало відкриття та вивчення поховань робітного будинку в Кілкенні (Kilkenny Union Workhouse) в 2005 році, де на неосвяченій землі в безіменній могилі віднайшли останки 970 чоловік, з яких 522 були дітьми, що

стали жертвами Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії (Ireland’s Great Hunger, Great Famine, an Gorta Mór, Irish Potato Famine). У збірці порушуються дуже актуальні питання й для дослідження Голодомору 1932–1933 років в Україні. А саме ірландські автори звернули увагу на те, що діти дуже часто стають головними персонажами літературних творів про Великий голод в Ірландії, але в історичних дослідженнях досі залишались на периферії.

Спогади про Голодомор почали збирати ще в 1930-х роках, до моменту відновлення Незалежності України вже було зібрано значні колекції

матеріалів усної історії за межами України, потім ця практика була продовжена. В 2007–2008 роках в Україні було проведено масове опитування респондентів для створення Національної Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років (Національна книга пам'яті жертв Голодомору, 2008). Його результатом стало нагромадження великого масиву матеріалів з усної історії, незначна частина яких була опублікована. Більшість опитуваних на момент Голодомору 1932–1933 років були дітьми, середній вік респондентів, що дали свідчення, станом на 1933 рік були дітьми та підлітками (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп. 2, спр. 1: арк. 1–38). Тобто фактично ми маємо спогади про Голодомор та дитинство, які відображають стосунки дітей та батьків, дітей і суспільства. Недарма одним з найбільш пронизливих художніх образів є скульптура «Дівчинка з колосками», що уособлює страждання народу України. Спогади відображають оціночні судження дітей, що пережили Голодомор, про своїх батьків та особистий погляд на його події. Порівняльний аналіз дозволить поглибити джерельну базу дослідження проблеми, удосконалити методологію, а «погляд зі сторони» – побачити нові шляхи пізнання та розуміння трагедій Великого голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні.

Нині у результаті російсько-української війни мільйони українських дітей опинились у загрозовій ситуації, тому історичний досвід допоможе у боротьбі за зменшення ризиків, що виникають внаслідок військових дій: порушення прав дитини, злочинів проти дітей та зростання дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, масової міграції та еміграції, що є незмінними супутниками як воєн, так і масових голодів.

Метою дослідження є порівняння становища дітей під час Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору (1932–1933): загрози, практики виживання, наслідки.

Методи дослідження. Під час дослідження було застосовано метод компаративного аналізу. Основними моментами порівняння були: рівень смертності від голоду та супутніх хвороб та методи його обрахування; інші загрози для дитинства внаслідок реакції суспільства на масовий голод: криза сімейних відносин, злочинність та деструктивні фактори; практики виживання: навички виживання, допомога, взаємодопомога; наслідки голодів – вплив голоду на дитинство; комеморативні практики. Дотримуючись принципу історизму, досліджено контекст історичних епох, на тлі яких розгортались події Великого голоду в Ірландії та Голодомору в Україні. Для цього були залучена наукова література, що висвітлює події голодів та теми дитинства під час них, архівні джерела, періодичні видання та спогади очевидців.

2. Причини голоду

Великий Голод в Ірландії, на перший погляд, суттєво відрізняється від Голодомору 1932–1933 року в Україні. Загальновідомо, що його спровокувала кількарічна послідовна загибель врожаю картоплі, що стала головною їжею ірландців, від фітофторозу, тоді як причиною голоду в Україні стало вилучення хліба в населення в хлібозаготівлю. Але коли з'ясується, що продаж продовольства за межі територій, охоплених голодом, не припинявся урядами Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії та СРСР відповідно, то заувага Славина видається справедливою: «Коли ірландська картопля з тріском зазнала краху, а загальний рівень виробництва впав з приблизно 13 млн т у 1844 році до приблизно 9 млн т у 1845 році, до 3 млн т у 1846 році та жаклих 2 млн т у 1847 році (лише трохи піднявшись до 3 млн т у 1848 р. та 4 млн т у 1849 р.), існувала ще достатня кількість зерна (особливо вівса) на додаток до молочних продуктів і оселедця, які могли підтримувати, принаймні частково, ірландське населення. Подібним чином народ України міг би уникнути голоду 1933 року (Голодомору), якби уряд Сталіна не заготовив незначну частку врожаю 1932 року, щоб не відставати від планової економіки» (Slavin, 2016: 441–443). Тобто ці масові голоди не вичерпуються лише природними (неврожай картоплі в Ірландії) чи економічними (інтенсивні хлібозаготівлі в Україні) причинами. Саме тому Великий Голод в Ірландії характеризують як колоніальний голод (Noack, Janssen, & Comerford, 2012), а Голодомор в Україні як геноцид (Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», 2006). В першому випадку ми бачимо байдуже ставлення до голодуючих з боку метрополії, в другому – бажання знищити націю, що становила загрозу радянському режимові; і в першому, і в другому випадках спостерігається намір використання ресурсів в інтересах імперій, нехтуючи потребами населення, що їх виробляє та потребує.

3. Демографічні втрати

Проводячи аналіз джерельної бази про Великий Голод 1845–1851 років в Ірландії та Голодомор 1932–1933 років в Україні, треба зазначити, що її характер має спільні риси, але існують види джерел, рівень залучення яких відрізняється.

Одним з позитивних досягнень у розширенні джерельної бази про Великий Голод 1845–1851 років в Ірландії є проведення археологічних та біоантропологічних досліджень (Geber, 2012). Саме вони дають нову інформацію про кількість жертв, їхні фізичний стан та раціон, у тому числі про кількість дітей, що загинули внаслідок цієї жахливої трагедії. Їх потреба зумовлена відмінністю розвитку статистики, адже голод в Ірландії стався за 87 років до голоду в Україні, тому без

залучення додаткових джерел облік померлих від голоду не буде досконалий.

На жаль, в Україні подібні дослідження майже не проводились. На прикладі Херсонщини можна зазначити, що протягом усього існування радянської влади не лише не відбувались пошуки місць масових поховань жертв Голодомору через його замовчування, але й усіляко нищились кладовища. Їх активно забудовували, руйнували, навіть є відомості про використання людських кісток для виробництва добрив у 1930-і роки. Лише завдяки проведеному в 2007 році опитуванню очевидців на Херсонщині та прийнятті Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» почалося встановлення меморіальних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 років, але жодних археологічних розкопок не проводилось. Тому ми не знаємо, де, зокрема, поховані вихованці Генічеського притулку та колектору при ньому, створеного для покинутих дітей в травні–червні 1933 року, незважаючи на те, що число його мешканців сягало 700 осіб, серед яких було 84 немовляти (Херсонщина. Голодомор. 1932–1933, 2008: 191–192). Висока смертність дітей зафіксована архівними документами, але самих записів про смерть, як і більшої частини актових книг РАЦС Генічеського району, не збереглося. Книги реєстрації смертей не велись належним чином, реквізувались за рішенням влади та частково знищені, кількість зареєстрованих смертей не співпадає з природними показниками руху населення. Висока смертність у Генічеському притулку – не поодинокий випадок, оскільки подібні притулки створювались у кожному районі УСРР з тією ж метою, що й під час Великого Голоду в Ірландії. Окремі археологічні експедиції проводились Музеєм Голодомору, проте не стали масовими.

В урядових документах смертність серед дітей часто не показувалась окремо, це характерно як для УСРР, так і Ірландії. Наприклад, у документі про загибель від голоду 109 мешканців Тягинської сільської ради Бериславського району з 1 по 5 травня 1933 року діти окремо не зазначені, хоча в попередніх документах це вказувалось (Держархів Херсонської області. Ф.Р-314, оп. 1, спр. 159: арк. 13). Важко встановити причину смерті дитини за актами, оскільки в актах реєстрації смертей того часу часто вказують діагноз «дитяче» (синдром раптової дитячої смерті) навіть для дітей віком більше одного року, що свідчить про приховування причин або байдуже ставлення до смерті дитини. Тому відомості про втрати від голоду встановлюються за допомогою методів демографічної статистики, що оперує матеріалами переписів населення, які дають уявлення про загальну чисельність померлих. В Ірландії підрахунок кількості жертв став можливим також за рахунок обліку поховань на кладовищах

(Ó Gráda, 2000), оскільки матеріали перепису 1851 року вважають неповними (21,770 смертей від голоду та 400,720 померлих від хвороб), кількість загиблих від голоду за різними джерелами коливається від 800 тис. до 1 млн чоловік. Для України важливим кроком у підрахунках смертей від голоду, зокрема дитячої смертності, стали дослідження у галузі демографічної статистики (Rudnitskyi, Levchuk, Wolowyna, 2015: 53–80). За їхніми результатами стало відомо, що від голоду 1932–1933 років в Україні помер один мільйон дітей і не народилось ще 600 тисяч. З них найбільш вразливою групою були діти 1–4 років (Rudnitskyi, Levchuk, Wolowyna, 2015: 70). Так само висока смертність спостерігалась серед дітей такого віку в Ірландії (Сормас Ó Gráda, 2000: 91). Основними причинами смерті в Ірландії під час голоду, на думку дослідників, ставали інфекційні хвороби (різні види тифу та дизентерії (shigellosis)), що забирали життя людей, ослаблених голодом. Медицина того часу не мала уявлення про перебіг і поширення інфекційних хвороб, не могла надати ефективної допомоги і смерть від інфекцій випереджала смерть від голоду (Ó Gráda, 2000: 95). На стан медицини 80 років потому вплинули наукові відкриття збудників інфекційних хвороб, які змінили уявлення про санітарну гігієну. Проте під час голоду в Україні також зафіксовані епідемії тифу, дизентерії, малярії, цинги та туберкульозу, що відносять до хвороб, супутніх голоду. В Ірландії антропологи також виявили ці хвороби у похованих у масових могилах. Наслідком голоду в Ірландії стала еміграція понад мільйона осіб переважно в Північну Америку, в Україні були примусово вислані в північні райони Росії тисячі сімей.

4. Усноісторичні джерела про дитинство під час голодів

Встановити більше відомостей про загиблих допомагає усна історія. Як бачимо з ірландської практики, встановлення та дослідження місць поховань за допомогою археології привертає увагу громадськості. Розробка реальних та інтерактивних (віртуальних) екскурсій на їх основі не лише розширює уявлення істориків про події Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії, але й зустрічає позитивний відгук відвідувачів (на прикладі робітного будинку в Кілкенні (Ірландія) та спонукає ірландців з усіх куточків світу поділитися родинними спогадами та переказами про цю трагедію.

В Україні, на відміну від Ірландії, де трагедія сталась майже на 80 років раніше, завдяки збору свідчень очевидців пам'ять про Голодомор досить широко представлена в усній історії, і частина спогадів уже опублікована. Але, судячи з відгуків на науково-просвітницькі заходи Holodomor Research and Education Centre, Національного музею Голодомору-геноциду у соціальних

мережах, ще багато людей мають свої родинні історії, досі невідомі та варті уваги. Вони можуть розширити наявну джерельну базу. З цією ж метою створено електронний ресурс Єдиного реєстру жертв Голодомору, укладений на основі книг реєстрації смертей та спогадів очевидців (Єдиний реєстр жертв Голодомору, 2023), який можуть постійно поповнювати відвідувачі.

Свідчення очевидців про Великий Голод в Ірландії, ситуації, описані в *“Le Typhus de 1847”* (Annals of the Grey Nuns, 1847), дають багато інформації для вивчення Голодомору в Україні, оскільки описують події одного ряду. За аналогією прослідковуються причини та наслідки поширення інфекційних хвороб, високої дитячої смертності, руйнування моральних цінностей в умовах голоду. Велика кількість спогадів очевидців про Голодомор 1932–1933 років в Україні потенційно містить важливі моменти для розуміння подібних явищ, що мали місце під час Великого Голоду в Ірландії.

Отже, і в Ірландії, і в Україні джерельна база не є вичерпаною. Завдяки роботі істориків, археологів, архівістів та музейних працівників може з'явитись новий матеріал, який поглибить наше знання про масові голоди.

Зауважимо, що історія дітей у документах офіційного діловодства представлена дуже слабо, оскільки усвідомлення цінності життя дитини, право дитини на життя не укорінилось у суспільствах, які ми розглядаємо, а в умовах голоду грубо порушувалось. Водночас питання забезпечення прав дитини в екстремальних ситуаціях дуже актуальне для нинішньої України, частина якої є окупованою, з великою кількістю дітей-біженців.

5. Вплив голоду на дитинство

Порівнюючи події під час Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні, не можна не відзначити, що спільною рисою є замовчування трагедії. Голод в Україні приховувався головним його організатором і винуватцем – урядом СРСР. Іноземним благодійним організаціям, які хотіли надати допомогу, відмовляли (а під час голоду 1921–1923 років саме їдальні ARA та інших благодійників врятували тисячі дітей від голоду та спонсували радянські громадські організації «Друзі дітей» «Помголод» тощо). В Ірландії урядом приховувалась неспроможність подолати голод самотужки, знову-таки відмовляли іноземним благодійним організаціям/особам, які хотіли надати допомогу.

У результаті злочинної політики держав – винуватців голодів спостерігаємо ще одну спільну рису – спроби перекласти із себе вину за наслідки на ірландський та український народи відповідно. Мовляв, у голоді винні куркулі («заможні» селяни), нероби, ледарі. Так, очільник Дніпропетровського

обкому ВКП(б) У. М. Хатаєвич у своїх розпорядчих документах у 1933 році стверджував, що «селяни, які зловмисно не здають хліб, спеціально доводять свої сім'ї до голодування та опухання дітей» (Держархів Херсонської області. Ф.П-166, оп. 1, спр. 125: арк. 17), Вільям Сміт О'Браєн 1845 року говорив, що «в Ірландії є власні ресурси, звертатися за допомогою – принизливо». В результаті допомога була надана запізно, коли голод уже зібрав чимало жертв: у 1847 – Ірландії; в Україні допомога харчуванням на дитячих майданчиках починає надаватися лише тоді, коли селяни масово не виходять на сільськогосподарські роботи весною 1933 року, не одразу й тільки тим, хто погоджується працювати на полях. А в 1939 році такі майданчики були вже практично в кожному селі (Райони УСРР, 136), діти отримували «пайок».

Якщо під час Великого Голоду ірландці розпочали масову еміграцію до Америки, в Україні 1932–1933 років виїзд селян за межі свого села був заборонений. Але голод змушував українців поодинокі та цілими сім'ями прориватися крізь облогу в Крим, на Донбас, тікати на Західну Україну. Спільним моментом було те, що голоди позбавили батьків можливості забезпечити дітей: батьки, від'їжджаючи на заробітки до Америки, Австралії (Ірландія) та Донбас, Крим (Україна), залишають дітей і з різних причин (смерть, відсутність фінансових можливостей, створення іншої сім'ї) не повертаються – діти змушені дбати про себе самі.

Оксана Кісь окремо виділяє жіночі практики виживання, пов'язані з материнством: пояснює високу смертність серед немовлят втратою лактації внаслідок голодування матері та відсутності заміників материнському молоку. На думку дослідниці, жінки вибирали декілька стратегій поведінки стосовно дітей, що включали жертвності, коли жінка віддавала всю їжу дітям, і навпаки, відмову годувати дітей, щоб зберегти своє життя, полишати дітей напризволяще або підкидати у сиротинці (Кісь, 2018).

Особливою рисою українських реалій 1930-х років є сирітство дітей внаслідок репресій проти батьків: розстрілів, депортацій з України на Північ Росії, тюремних ув'язнень. Однак нашу увагу привернули мета та засади діяльності робітних будинків на території Ірландії, оскільки вони мають спільні риси, що полягають у національній та соціальній дискримінації, руйнуванні сім'ї, насиллі, й дуже нагадують умови спецпоселень для депортованих українських сімей. З одного боку, стати утриманцем робітного будинку можна було на добровільній основі, але пригадаймо сталінське «колгосп – діло добровільне». Чи був в ірландців в умовах Великого Голоду вибір: помирятися з голодом вдома, йти до робітного будинку чи емігрувати? Чи був він в українських

селян, коли від них вимагали виконати не лише план хлібозаготівлі, але й «добровільно» вибрати певну кількість осіб, призначену для знищення як «ворогів народу»? Чи взагалі добровільним був вибір батьків в екстремальних умовах: забрати дітей із собою чи залишити самих у звичному середовищі, що стало небезпечним? Жоден вибір не гарантував щасливого кінця.

Спільними для Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні є моменти, коли селяни, не маючи можливості прогодувати дітей, віддають їх у сиротинці. В Україні трапляються випадки, коли батьки вбивають дітей, щоб не бачити їхньої жахливої смерті від голоду, а також випадки канібалізму, коли вбивали одну дитину, щоб нагодувати інших, викрадали або навіть купували чужих дітей для того, щоб вжити в їжу, випадки, коли канібалами-вбивцями ставали діти (Голодомор в Україні: Одеська область, 2008). Так, з протоколів допиту Наталі Халявко, жительки села Киселівка Херсонського району, випливає, що взимку мати двох дітей голодувала п'ять днів. На ґрунті голоду вона втопила дворічну доньку в ополонці, а батькам сказала, що залишила її в лікарні в Миколаєві. Була заарештована в березні, коли тіло доньки сплило. Вона пояснила, що чоловік її покинув, а вона, дивлячись на муки голодних дітей, вирішила втопити найменшу, хвору, щоб улаштуватися на роботу і дати можливість вижити собі і здоровій дитині. Після того вона влаштувалась у радгосп «Городній Велетень» на парники, де працювала, аж поки її злочин не відкрився із весняною відлигою (Херсонщина. Голодомор. 1932–1933, 2008: 153–154).

В Ірландії такі випадки мають поодинокий характер. Криза гуманізму в Україні також була пов'язана з тим, що в 1920-х роках більшість церков закриті «рішенням» громад, їхні будівлі конфісковані, служителі – репресовані, в розпалі – державна антирелігійна кампанія, отже, сиротами опікуються «казенні установи»: сиротинці, розподільники, яким байдужа доля дітей (Харченко, 2019).

Руйнування сімейних цінностей – особлива риса радянської соціальної політики. Дітей використовують для організації голоду – змушують доносити на батьків, які приховують залишки продовольства (Гогохія, 2011). Сім'я для радянської влади виступала не лише носієм ворожих духовних традицій, але й носієм ворожого способу виробництва – індивідуального господарства. Водночас зусилля батьків щодо збереження сімейних відносин високо оцінюються свідками Голодомору в Україні, які з вдячністю та глибокою повагою згадують батьків, що зберегли сімейні відносини та захистили своїх дітей в екстремальних умовах (Кузовова, 2022).

На відміну від українців, ірландці мали підтримку від церкви: монахині (Grey Nuns) надавали

продовольчу допомогу, доглядали хворих переселенців у Монреалі (Канада), ризикуючи своїм життям – багато з них заразилося та померло від тифу. Це милосердя не залежало від нелояльної поведінки населення, яке страждало від голоду та епідемій та було роздратоване невеликим обсягом цієї допомоги. Але дітей, які потрапляли в робітні будинки, чекала лиха доля. Прикладом тому є робітний будинок у Кілкенні.

Дослідник проблем дитини в період Великого Голоду Марк МакГован (2018) звертає увагу на те, що проти романтизованої літературної традиції деякі з дітей-сиріт, що емігрували до Америки та були всиновлені, не стали повноцінними членами сім'ї, а використовувались як безоплатна прислуга (Cusack, 2018). Подібні явища мали місце в Україні. Безвихідне становище дітей призводило до жорстокої експлуатації дитячої праці. Це – спільна риса як для Ірландії, так і України. Діти, рятуючись від голоду, фактично продавали себе в рабство.

Більше шансів на виживання в екстремальних умовах голоду мали підлітки. Покинуті діти концентрувалися в містах, де продовольче становище було кращим. Основними джерелами доходу для них стають крадіжки. Тому характерною ознакою стало зростання рівня злочинності серед дітей під час голоду. Покарання за злочини для неповнолітніх були дуже жорстокими як в Ірландії, так і в Україні: до них застосовувалися ув'язнення, тілесні покарання, навіть смертна кара. Не маючи змоги подолати дитячу злочинність, що захопила міста, малолітніх правопорушників насильно депортовували: на інші континенти – в Ірландії, у Сибір та на Урал – у СРСР.

Спогади українців, що пережили Голодомор у дитячому віці, – важливе джерело для розуміння проблеми дитини і голоду. Їхні оціночні судження, реакції дають пояснення, яким чином Голодомор вплинув на подальший розвиток українського суспільства. Рефлексія «чому я вижив/вижила» пронизує практично всі свідчення. Зазначимо, що певний інфантилізм, наявний у респондентів, можна пояснити тим, що події Голодомору вони пережили у дитячому віці, а розповідали про них у глибокій старості. Він виражається у спрощенні складних явищ, таких як причини Голодомору, та пояснення їх з точки зору пізнішого власного життєвого досвіду, або інформації, запозиченої з інших джерел, передусім засобів масової інформації.

Фактично ми бачимо події Голодомору очима дітей з точки зору їхніх потреб. Однією з основних потреб у цей час закономірно виступає їжа. Їжа, доступ до їжі, її пошук, якість і кількість – питання широко представлені у спогадах. Це свідчить про те, що в момент голоду вона стає базисом, що визначає суспільну ідеологію, яка спрощується до однієї мети – вижити попри все.

Інша тема спогадів – смерть. Діти пригадують жахливі історії, схожі на страшні казки про людодіство та труподіство, в яких намагаються пояснити, чому люди так вчиняли, що доводило їх до крайньої межі: втрати глузду, насилля, вбивства. Смерть перестає бути тим явищем, від якого дітей намагалися тримати осторонь: «Мого чоловіка, ще підлітка, і Дашу Шейко заставляли на санях, нашвидкуруч збитих з дрючків, тягати мертвих дітей на кладовище і скидати в яму» (Держархів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп. 1, спр. 5: арк. 9), – розповідає одна з респонденток.

Не менш важливою темою, що розкривається у спогадах, є тема милосердя та допомоги дітям у скрутній ситуації. Надана допомога, незалежно від обсягу, давала відчуття потрібності, можливість пережити випробування, зберігши не лише фізичне, але й моральне здоров'я.

Результати дослідження: проведено порівняльний аналіз загроз, практик виживання, наслідків Великого голоду в Ірландії (1845–1851) та Голодомору в Україні (1932–1933) для дітей та дитинства.

6. Висновки

1. Джерельна база з вивчення Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні має потенціал для розвитку: завдяки роботі істориків, археологів, архівістів та музейних працівників вона може поповнюватись за рахунок більш широкого інформування громадськості, продовження функціонування мартирологів, що наповнюються онлайн (нові спогади, родинні перекази, нові імена), археологічних розкопок та біоантропологічних досліджень останків жертв голодів. Наявна значна архівна та опублікована база спогадів про Голодомор в Україні потенційно містить важливі моменти для розуміння подібних явищ, що мали місце під час Великого Голоду в Ірландії.

2. Спільними рисами подій, що стали великими трагедіями для Ірландії та України, є замовчування голоду його організаторами – урядами Великобританії та СРСР відповідно, що призвело до загибелі значної кількості населення, серед якого найуразливішою та найчисельнішою категорією жертв стали діти, а також спроби цих колоніальних держав звинуватити в голоді ірландський та український народи, щоб виправдати свою недолугу, репресивну та антигуманну політику.

3. Під час Великого Голоду 1845–1851 років в Ірландії та Голодомору 1932–1933 років в Україні

зростає кількість безпритульних та бездоглядних дітей внаслідок того, що їхні батьки, від'їжджаючи на заробітки до Америки, Австралії (Ірландія) та Донбас, Крим (Україна), залишають дітей. Хоча для українців у цей час заборонено покидати свої населені пункти, це не зупинило міграцію, лише створювало нові ризики.

4. Особливою рисою українських реалій 1930-х років є сирітство дітей внаслідок репресій проти батьків, проте трудова еміграція, основні засади діяльності робітних будинків на території Ірландії також мають ознаки репресій, спрямованих проти ірландського населення, що полягають у національній та соціальній дискримінації, руйнуванні сім'ї, насиллі, оскільки годі й говорити про «добровільність» вибору в умовах голоду.

5. Під час голодів в Ірландії та Україні спостерігається криза гуманізму. В Україні трапляються випадки дітовбивства, канібалізму, що не набули такого поширення в Ірландії. Особливості втрати моральних орієнтирів полягає в радянській антирелігійній кампанії, але, якщо ірландці мали хоча б духовну розраду в підтримці церкви, доля дітей, які потрапляли в робітні будинки, мало відрізнялась від долі українських дітей, що потрапляли під опіку дитбудинків. Саме ці заклади ставали в прямому сенсі останнім пристанищем для багатьох дітей. Безвихідне становище призводить до жорстокої експлуатації дитячої праці та поширення злочинів проти дітей.

6. Руйнування сімейних цінностей – особлива риса радянської соціальної політики. Дітей використовують для організації голоду, закликають доносити на батьків. Спільною ознакою стала неспроможність батьків захистити дітей в умовах голоду та зберегти сімейні стосунки.

7. Під час голоду відбулось зростання рівня злочинності серед дітей. Жорстокість покарань не спиняла хвилю злочинності, тому уряди замість того, щоб вирішувати основну причину дитячої злочинності – голод та бездоглядність, депортують дітей за межі батьківщини.

8. Спогади українців, що пережили Голодомор у дитячому віці, – важливе джерело для розуміння проблеми дитини і голоду. Узагальнення досвіду людей, що пережили голод у дитинстві, свідчить про важливість не лише матеріальної, але й моральної допомоги дітям, що опинились у скрутних ситуаціях.

Література:

1. Cusack Christopher. Children and the Great Hunger: old and new perspectives on the Famine. 2018. URL: <https://www.irishtimes.com/culture/books/children-and-the-great-hunger-old-and-new-perspectives-on-the-famine-1.3587164> (дата звернення: 01.12.2022).
2. Geber Jonny. *Burying the Famine dead: Kilkenny Union Workhouse* in book: *Atlas of the Great Irish Famine*, Publisher: Cork University Press / Editors: John Crowley, William J. Smyth, Mike Murphy. 2012. P. 341–348. URL: https://www.researchgate.net/publication/287508719_Burying_the_Famine_dead_Kilkenny_Union_Workhouse (дата звернення: 01.12.2022).

3. Гогохія Н. Праця, навчання та дозволя в житті дитини в УРСР (1929–1939). Проблеми історії України: факти, судження пошуки. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. Вип. 20. С. 255–268.
4. Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) Спогади, документи, дослідження. 2008. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php#nom-60> (дата звернення: 01.12.2022).
5. Державний архів Херсонської області. Ф.П-116 Генічеський районний комітет КП(б) України, 1924–1941, 1943–1991, оп. 1, спр. 125 Лист завідуючого інформаційним сектором оргінструктора КК Дніпропетровського КП(б)У Стасюка всім РПК, 04.01–22.12.1933.
6. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-314 Виконавчий комітет Тягинської сільської ради депутатів трудящих, 1922–1933, 1944–1970 рр., оп. 1, спр. 159. Статистичні звіти про стан колективізації, сільського господарства, тваринництва, 01.01.1933–31.12.1933.
7. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4093 Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині, 2008, оп. 2, спр. 5.
8. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4093, оп. 2, спр. 1. Документи (інформації, аналітичні довідки, відомості, листування, фото) про збір свідчень очевидців голодомору та видання Книги Пам’яті України. 38 арк.
9. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (дата звернення: 01.12.2022).
10. Єдиний реєстр жертв Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru/> (дата звернення: 01.12.2022).
11. Kinealy Christine, King Jason and Moran Gerard (eds). Children and the Great Hunger in Ireland. Cork : Cork University Press, 2018. 328 p.
12. Кісь Оксана. «Українські жінки в умовах Голодомору: безправність vs дієздатність». *Гендер у деталях*. 2018. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/ukrainski-zhinki-v-umovah-golodomoru-bezpravnist-vs-diezdatnist-134820.html> (дата звернення: 01.12.2022).
13. Kuzovova N. Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine). *Journal of Family History*. 2022. 47(1). P. 59–77. URL: <https://doi.org/10.1177/03631990211020339> (дата звернення: 01.12.2022).
14. Le Typhus de 1847, in The Typhus of 1847. Virtual Archive Annals of the Grey Nuns, *Ancien Journal*, volume II, 1847. (First Published and Serialized in French, Anon. “Le Typhus de 1847”, *Revue Canadienne*, 1898–99). / Project Leader: Dr. Jason King Project Translator: Philip O’Gorman. URL: <http://faminearchive.nuigalway.ie/docs/grey-nuns/TheTyphusof1847.pdf> (дата звернення: 01.12.2022).
15. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. Херсон : Наддніпрянська правда. 2008. 843 с.
16. Noack C., Janssen L., Comerford V. (Eds.). Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland. Anthem Press. 2012. 288 p. DOI: 10.7135/UPO9780857282231.
17. Ó Gráda Cormac. Black’47 and Beyond: The Great Irish Famine in History. Economy and Memory. New Jersey : Princeton University Press, 2000.
18. Райони УСРР. Т. 1: Статистичний довідник / за ред. О.М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР, Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. 1245 с.
19. Rudnitskyi O., Levchuk N., Wolowyna O. Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. 2015. 42. No. 1–2. P. 53–80.
20. Slavin P. Climate and Famines: a Historical Reassessment. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. 2016. 7 (3). P. 433–447.
21. Харченко Артем. «...потрібні більш кваліфіковані робітники»: колективний портрет персоналу сиротинців напередодні Голодомору. *Україна Модерна*. 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans> (дата звернення: 01.12.2022).
22. Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів. Херсон : «ХМД», 2008. 320 с.

References:

1. Cusack, Christopher. (2018). Children and the Great Hunger: old and new perspectives on the Famine. URL: <https://www.irishtimes.com/culture/books/children-and-the-great-hunger-old-and-new-perspectives-on-the-famine-1.3587164> (Last accessed: 01.12.2022).
2. Geber, Jonny. (2012). *Burying the Famine dead: Kilkenny Union Workhouse* in book: Atlas of the Great Irish Famine, Publisher: Cork University Press, Editors: John Crowley, William J. Smyth, Mike Murphy. P. 341–348. URL: https://www.researchgate.net/publication/287508719_Burying_the_Famine_dead_Kilkenny_Union_Workhouse (Last accessed: 01.12.2022).

3. Hohokhiia, N. (2011). Pratsia, navchannia ta dozvillia u zhytti dytyny v URSR (1929–1939). Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 20. S. 255–268 [in Ukrainian].
4. Holodomor v Ukraini: Odeska oblast (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 rr.) Spohady, dokumenty, doslidzhennia. 2008. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php#nom-60> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.P-116 Henicheskyi raionnyi komitet KP(b) Ukrainy, 1924–1941, 1943–1991, op. 1, spr. 125. Lyst zaviduiuchoho informatsiinym sektorom orhinstruktora KK Dnipropetrovskoho KP(b)U Stasiuka vsim RPK, 04.01–22.12.1933 [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-314 Vykonavchyi komitet Tiahynskoi silskoi rady deputativ trudiashchych, 1922–1933, 1944–1970 rr., op. 1, spr. 159. Statystychni zvity pro stan kolektyvizatsii, silskoho hospodarstva, tvarynnytstva, 01.01.1933–31.12.1933 [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4093 Dokumenty z istorii Holodomoru 1932–1933, 1946–1947 rokiv na Khersonshchyni, 2008, op. 2, spr. 5 [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Khersonskoi oblasti. F.R-4093, op.2, spr. 1. Dokumenty (informatsii, analitychni dovidky, vedomosti, lystuvannia, foto) pro zbir svidchen ochovydytsiv holodomoru ta vydannia Knyhy Pamiati Ukrainy. 38 ark [in Ukrainian].
9. Zakon Ukrainy “Pro Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini”. 2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
10. Iedynyi reiestr zhertv Holodomoru. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru/> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
11. Kinealy, Christine, King, Jason and Moran, Gerard (eds). (2018). Children and the Great Hunger in Ireland. Cork: Cork University Press. 328 p.
12. Kis, Oksana. (2018). “Ukrainski zhinky v umovakh Holodomoru: bezpravnist vs diiezdatnist”. *Hender v detaliakh*. URL: <https://genderindetail.org.ua/library/istoriya-i-pamyat/ukrainski-zhinky-v-umovah-golodomoru-bezpravnist-vs-diezdatnist-134820.html> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
13. Kuzovova, N. (2022). Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine). *Journal of Family History*. 47(1). P. 59–77. URL: <https://doi.org/10.1177/03631990211020339> (Last accessed: 01.12.2022).
14. Le Typhus de 1847, in The Typhus of 1847. Virtual Archive Annals of the Grey Nuns, *Ancien Journal*, volume II, 1847. (First Published and Serialized in French, Anon. “Le Typhus de 1847”, *Revue Canadienne*, 1898–99). Project Leader: Dr. Jason King Project Translator: Philip O’Gorman. URL: <http://faminearchive.nuigalway.ie/docs/grey-nuns/TheTyphusof1847.pdf> (Last accessed: 01.12.2022).
15. Natsionalna knyha pamiati zhertv Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini. Khersonska oblast, 2008. Kherson: Naddniproanska pravda. 843 s. [in Ukrainian].
16. Noack, C., Janssen, L., & Comerford, V. (Eds.). (2012). *Holodomor and Gorta Mór: Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. Anthem Press. 288 p. DOI: 10.7135/UPO9780857282231 (Last accessed: 01.12.2022).
17. Ó Gráda Cormac. (2000). *Black ’47 and Beyond: The Great Irish Famine in History, Economy, and Memory*. New Jersey, Princeton University Press.
18. Raiony USRR. T. 1: Statystychnyi dovidnyk, za red. O.M. Asatkina. Upravlinnia narodnohospodarskoho obliku USRR, Kyiv: Vyd-vo “Narodne hospodarstvo ta oblik”, 1936. 1245 s. [in Ukrainian].
19. Rudnitskyi, O., Levchuk, N., Wolowyna, O. (2015). Demography of a man-made human catastrophe: the case of massive famine in Ukraine 1932–1933. *Canadian Studies in Population*. 42. No. 1–2. P. 53–80.
20. Slavin, P. (2016). Climate and Famines: a Historical Reassessment. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*. 7 (3). P. 433–447.
21. Kharchenko Artem. “...potribni bilsh kvalifikovani robitnyky”: kolektyvnyi portret personalu syrotyntsyv naperedodni Holodomoru. *Ukraina Moderna*. 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/kharchenko-orphans> (Last accessed: 01.12.2022) [in Ukrainian].
22. Khersonshchyna. Holodomor. 1932–1933: Zbirnyk dokumentiv. Kherson, “KhMD”, 2008. 320 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.01.2023
The article was received 17 January 2023

ДЕФІНІЦІЇ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мелєкєстєв Кирило Ігорович,
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України
та спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університету
імені Василя Стуса
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576

У статті аналізується використання поняття «інформаційне протистояння» дослідниками у незалежній Україні. **Мета дослідження** – розглянути роботи авторів у незалежній Україні на предмет використання поняття «інформаційне протистояння» задля з’ясування типової характеристики цього поняття в українському науковому дискурсі та наявності чи відсутності дискурсу про інформаційне протистояння навколо історії. **Методи дослідження** ґрунтуються на компаративному аналізі, порівнюючи явища вертикально (хронологічні зміни у трактуванні поняття) та горизонтально (відмінності між спеціальностями дослідників). **Результати дослідження.** Різні тенденції у висвітленні інформаційного протистояння були виявлені у роботах дослідників військової справи, права, політології та історії. А саме військово-юридичний підхід заснований на «класичних» американських дефініціях, визнаючи як технічну, так і пропагандистську компоненту інформаційного протистояння, досліджуючи психологічний ефект обох аспектів. У роботах політологів здебільшого приділяли увагу пропагандистській компоненті та її наслідкам, за словами О. Сищука, «інформаційно-психологічної гібридної війни». Історики також дотримуються дослідження гуманітарної компоненти інформаційного протистояння, причому виходять за межі «епохи інформації» та використовують методи дослідження інформації щодо подій попередніх десятиліть і навіть століть, таких як боротьба нацистського та більшовицького тоталітарних режимів, або виживання та конкурування газет в умовах спроб повного контролю тоталітарної системи за інформацією. Крім того, варті уваги студентські роботи, автори яких концентруються на близькій, актуальній та сучасній для них темі московського вторгнення з 2014 р., намагаючись ідентифікувати спроби викривлення історії України у ЗМІ держави-агресора, а також розглянути московсько-українське протистояння в історичній ретроспективі. **Висновки:** 1) лише невелика кількість українських авторів спробували надати конкретне визначення «інформаційного протистояння» навіть у роботах, які винесли питання в заголовок; 2) дослідники різних галузей здебільшого орієнтувалися на основні компоненти теорії “information warfare”, запропонованої американськими авторами; 3) поняттям описують історичні події і за межами реалій ХХІ ст.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційне протистояння, інформаційні операції, історіографія, кібервійна, психологічні операції.

THE DEFINITIONS OF INFORMATION WARFARE IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Mieliekiestsev Kyrylo Ihorovych,
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the History of Ukraine and Auxiliary
Sciences of History Department
Vasyl' Stus Donetsk National University
k.melekestsev@donnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-4931-9576

The article is an analysis of how the concept of “information warfare” is used by researchers from independent Ukraine. **The purpose of the study** is to examine the works of authors in independent Ukraine on the subject of the use of the concept of “information warfare”, in order to clarify the typical characteristics of this concept in the Ukrainian academic discourse and the presence or absence of a discussion about information warfare on the topic of history. **Research methods** are based on comparative analysis, comparing phenomena vertically (chronological changes in the interpretations) and horizontally (differences between the fields of study). **The results of the study.** Various trends in the coverage of information warfare were revealed in the works of researchers of military affairs, law, political science, and history. Namely, the approach of the former is apparently based on “classic” American definitions, recognizing both the technical and the propaganda component of information warfare, examining the psychological effect of both aspects. In the works of political scientists,

attention was mostly paid to the propaganda component and its consequences, which, quoting O. Syshchuk, lead to the “informational-psychological hybrid war”. Historians also adhere to the study of the humanitarian component of the information confrontation, while going beyond the “information age” and using methods of information research to analyze the events of previous decades and even centuries, such as the struggle of the Nazi and Bolshevik totalitarian regimes, or the survival and competition of newspapers under the totalitarian system, which attempted to exercise full control over information in the country. Additionally, the works of the contemporary Ukrainian students are of interest, as the authors of which focus on a relevant and modern topic from their point of view: the Moscow invasion of Ukraine since 2014, trying to identify attempts to distort the history of Ukraine in the mass media of the aggressor state, and also looking at the Moscow-Ukrainian confrontation in a historical retrospective. **Conclusions:** 1) only some Ukrainian authors tried to provide a specific definition of “information warfare” even in works that put the issue in the title; 2) most researchers of various fields acknowledged or used the main components of the theory of information warfare proposed by American authors; 3) the concept was used to describe historical events beyond the realities of the 21st century.

Key words: information war, information warfare, information operations, historiography, cyberwar, psychological operations.

Вступ. Інформаційна політика є невід’ємною частиною існування сучасної держави і, відповідно, інформаційні операції можуть здійснюватися і в мирних умовах. Проте саме конвенційна війна як ніщо інше актуалізує інтерес у питаннях інформації, адже споживач новин бажає знати правду (а підсвідомо – щоб ця правда була «своєю», тобто відповідала когнітивній упереженості людини, її світогляду). Через це люди стикаються з поняттям про інформаційну війну та інформаційні операції. Однак «інформаційних війн», тобто гіпотетичних тривалих конфліктів, в яких інформаційні операції завдавали б шкоди на рівні конвенційної війни за кількістю жертв та якісними змінами політичної ситуації, поки що не існувало в історії.

Натомість ідеться про протистояння в умовах підготовки до або безпосереднього здійснення конвенційної війни, у яких сторони-супротивники ведуть боротьбу за контроль над інформаційними просторами та заперечення ворогові можливостей інформаційних впливів. Через що сукупність інформаційних операцій (як з боку державних, так і недержавних акторів міжнародних відносин), які сприяють підготовці, обґрунтуванню та проведенню воєнних дій варто називати інформаційним протистоянням. Таке поняття відповідає й західному дискурсу з теми: “information warfare”, а не “information war”, екстраполюючи з тези Дж. Гріна про “cyberwar” та з теорії інформаційного протистояння Р. Шапранські (Мелекесцев, 2022).

Визначившись з поняттям «інформаційне протистояння», варто переглянути, чи з’являлося воно раніше в роботах українських авторів, а конкретно у зв’язку з питаннями історії.

Мета дослідження – розглянути роботи авторів у незалежній Україні на предмет використання поняття «інформаційне протистояння» задля з’ясування типової характеристики цього поняття в українському науковому дискурсі та наявності чи відсутності дискурсу про інформаційне протистояння навколо історії.

За **методологією** дослідження являє собою аналіз літератури з різних галузей знань задля

визначення найбільш вживаної дефініції поняття. Відбір літератури авторів ХХІ ст. відбувся з використанням пошукового механізму в базі даних академічної літератури Google Scholar.

Військово-юридичний підхід. Оскільки поняття “information warfare” насамперед розглядалося американськими експертами в аспекті організації реформ збройних сил та розвідки (див. Мелекесцев, 2022: 66–67), логічним буде подивитися на думки їхніх українських колег.

Кандидат історичних наук та дослідник військової справи А. Шумка, розглядаючи московсько-грузинський конфлікт 2008 р., ще у 2009 р. співвідніс західне поняття “information warfare” з українським перекладом «інформаційне протистояння», і хоча не дав точної дефініції, але аналізував ситуацію подібно до американського підходу до інформації: тобто, об’єднуючи як пропагандистську сторону інформаційних операцій (упереджене висвітлення інформації про бойові дії у підконтрольних ЗМІ, боротьба за донесення своєї версії подій до невідконтрольних інформаційних полей), так і технічну компоненту (DDoS-атаки на урядові вебсайти Грузії та веб-портали грузинських ЗМІ). Відповідно до аналізу дослідник зазначив про іміджеві втрати РФ у результаті інформаційного протистояння після закінчення активної фази конфлікту (Шумка, 2009).

О. Гапесєва, кандидат історичних наук, науковий співробітник НДІ НЦСВ Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, вивчає психологічні аспекти інформаційного протистояння. При цьому як дослідниця військової справи вона пропонує аналізувати події за дефініціями, подібними до американських, які визначає «класичними». На думку авторки, поняття «інформаційне протистояння» в класичному його визначенні характеризують такі чинники, як: втручання в роботу інформаційних систем країни у формі кібератак на сайти органів державної влади й управління, у т.ч. об’єкти критичної інфраструктури, та застосування засобів інформаційно-психологічного впливу на населення. Дослідниця аналізувала «арсенал пропагандистських засобів»

з метою створення негативного іміджу країни на міжнародній арені (Гапеева, 2017).

Доктор юридичних наук О. Бусол та кандидат юридичних наук І.В. Логінов розкрили технічний підхід до визначення інформаційної війни, особливо характерний для американських авторів 1990–2000-х рр.: із зазначенням пропагандистської компоненти, але з концентрацією на кібератаках та «політичному вандалізмі». О. Бусол також запропонував власну дефініцію: «кібернетична війна – це інформаційне протистояння в кіберпросторі, в тому числі комп’ютерне протистояння в Інтернеті, один з різновидів інформаційної війни» (Бусол, 2019; Логінов, 2019).

Політологія та міжнародна інформація. Виходячи з дефініцій інформаційної політики, закладених у законодавстві України та РФ, дослідники міжнародних відносин доктор політичних наук М. Рижков та І. Поліщук охарактеризували відносини держав як «інформаційне протистояння», зазначивши, що російські дослідники навмисно зображували українську сторону в негативних контекстах, щоб обґрунтувати тезу про небезпеку України для московської інформаційної політики. Натомість, вплив тієї інформаційної політики в Україні станом на 2008 р. автори визначили незаперечним. Вони виокремили такі конфліктні точки, визначальні в інформаційному протистоянні держав, як: контроль над територіями, газове питання, питання Чорноморського флоту, мовне питання. Водночас автори використовують поняття «інформаційна війна» як синонімічне та пишуть і про інші «війни» РФ проти України у 2008 р. (Рижков, Поліщук, 2010).

Щодо змін у трактуванні поняття після початку московського вторгнення у 2014 р., то одним з ключових для українського дискурсу понять стало визначення «гібридна війна». Відповідно, як «інформаційно-психологічний чинник гібридної війни» характеризує інформаційне протистояння кандидат наук із соціальних комунікацій О. Сишук (Сишук, 2015).

Детальний аналіз поняття пропонується в роботі кандидата наук із соціальних комунікацій О. Курбана, який пише про необхідність окремого розглядання чи не щоденних інформаційних протистоянь (у множині), в ході яких у мережевий онлайн-простір «запускається певна кількість мемів, медіавірусів, тематичних меседжів та подієвих інформаційних повідомлень». Автором було проаналізовано «найсвіжіші» на момент вторгнення РФ до Криму медіакліше, що з’явилися навколо подій (Аеропорт Бельбек, «кримська та київська влада», «антимайдан»), проте не заклики про «історичну справедливість», які супроводжували та продовжують супроводжувати московську агресію (Курбан, 2017).

Історичні підходи. Інформаційне протистояння розглядалося істориками як у широкому сенсі, частина історичних процесів сама у собі, так і у вузькому сенсі, проблема викривлення історичних змістів.

У кандидатській дисертації Р. Куцика щодо пропаганди Російської імперії часів Першої світової війни та у суміжних дисертаціях, статтях пропонується така дефініція інформаційного протистояння: «це активний спосіб боротьби із суперником або ворогуючою стороною за допомогою інформаційно-психологічного тиску на суспільство з метою залучення його на свою сторону, здобуття ним прихильності й підтримки та реалізації поставлених завдань, використовуючи при цьому різноманітні масові засоби пропаганди: пресу, маніфести, укази, звернення державних чи духовних лідерів, політичні заклики діячів, програми партій і товариств, плакати, листівки, кінофільми, радіо та інші матеріально-технічні та духовні ресурси» (Куцик, 2015; Куцик, 2018).

Доктор історичних наук В. Горовий розглядав інформаційне протистояння саме як частину «реальних закономірностей розвитку українського суспільства на противагу дискредитуючим інформаційним вкидам в інформаційний простір України російських інформаційних технологів... з історико-політологічним аналізом витоків, передумов, сучасних драматичних реалій та перспектив відновлення вітчизняного суверенітету нині анексованих і окупованих територій». Тобто саме як стратегію спротиву. Не даючи конкретного визначення, історик також посилається на американські досягнення в темі, описуючи український спротив асиметричним загрозам за визначенням Quadrennial Defense Review та National Military Strategy ще 1997 р. (Горовий, 2018).

Натомість, доктор історичних наук О. Салата розкрила інформаційне протистояння нацистської Німеччини та СРСР часів Другої світової війни в англомовному дослідженні, пропонує в тексті роботи переклад “information confrontation”. При цьому у статті розглядаються як психологічно-пропагандистські аспекти політики двох тоталітарних держав, так і спроби обмежити супротивника в отриманні правдивої інформації, конкретних даних про ситуацію (Салата, 2018). Такий саме переклад використала кандидат філологічних наук Г. Холод в описі конфлікту між недержавними суб’єктами, а саме газетами, виділивши як характеристики протистояння використання евфемізмів (помилкова інформація), а пізніше дисфемізмів (брехня, наклеп) (Холод, 2016).

Публічна інформаційна підготовка московського керівництва до нової хвилі вторгнення у 2021 р. та початок повномасштабної офензиви

у 2022 р. знов актуалізували вивчення особливостей інформаційного протистояння, що не пройшло й повз молодих дослідників. Вихованці факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса, природно, були зацікавлені процесами, що призвели до «екзильної» ЗВО з окупованого Донецька до гостинної Вінниці. Серед них Ю. Паламарчук звернулася до американської дефініції “information warfare”, особливо вивчаючи апеляції до історії заради вирішення політичних завдань сучасності на прикладі заяв державних діячів ЗМІ та підконтрольних ЗМІ (Паламарчук, 2021; Паламарчук, 2022). Тим часом Є. Заболотний вказує, що ідеологічна компонента протистояння «в хронологічному плані довша, ніж теперішня фаза багатовікового змагання між нашою демократією і московитським авторитаризмом», розкриваючи паралелі

між історичною і сучасною інфополітикою (Заболотний, 2022).

Висновки. Огляд літератури демонструє, що лише невелика кількість українських авторів спробували надати своє конкретне визначення поняття «інформаційне протистояння» навіть у роботах, які винесли питання в заголовок. Тим не менш у дослідників різних галузей прослідковується тенденція орієнтуватися на основні компоненти теорії “information warfare”, запропонованої американськими авторами, навіть у випадках іншого перекладу чи формулювання поняття. Винятком є дослідження із суспільних комунікацій після 2014 р., у яких під «інформаційними протистояннями» розуміються конкретні одиниці «обміну інформаційними атаками». Крім того, поняття використовується й за межами реалій ХХІ ст., у роботах істориків і філологів про події першої половини ХХ ст.

Література:

1. Бусол О.Ю. Кібернетичні війни та кібертероризм як загрози міжнародній безпеці: диференціація злочинів від традиційної війни. *Кримінальні загрози у секторі безпеки: практики ефективного реагування*. Харків : Право, 2019. С. 18–22.
2. Гапеева О.Л. Інформаційне протистояння між Росією та Естонією на прикладі подій «Бронзової ночі» 2007 р. *Військово-історичний меридіан* : Електронний науковий фаховий журнал. Вип. 1 (15). Київ : Інститут історії України НАН України, 2017. С. 86–98.
3. Горовий В.М. Інформаційне протистояння як боротьба змістів. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. Вип. 1. Київ : НАСБУ, 2018. С. 11–19.
4. Заболотний Є.Р. Перший місяць восьмирічної війни, що тягнеться вже сторіччями. Фейки, міфи, символи пропаганди. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Вип. 14. Т. 1. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 47–50.
5. Логінов І.В. Інформаційне протистояння держав очима російських теоретиків. *Кримінальні загрози у секторі безпеки: практики ефективного реагування*. Харків : Право, 2019. С. 165–170.
6. Курбан О.В. Інформаційне протистояння в онлайн-мережевому середовищі під час захоплення Росією території АР Крим (лютий–березень 2014 р.). *Науковий журнал «Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія»*. Вип. 1. Київ : НАКККіМ, 2017. С. 100–108.
7. Куцук Р.Р. Російська інформаційна пропаганда в українських землях на початку Першої світової війни. *Історія України: сучасні виклики*. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 47–58.
8. Куцук Р.Р. Інформаційна політика російської імперської влади в українських губерніях Південно-Західного краю (1914–1917 рр.): методи та засоби реалізації : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2018.
9. Мелекесцев К.І. Про трактування інформаційної війни: від технічно-кібернетичної до історико-психологічної парадигми. *Південний архів (історичні науки)* : збірник наукових праць. Вип. XXXVIII. Херсон : ХДУ, 2022. 110 с. С. 62–68.
10. Паламарчук Ю.Д., Мелекесцев К.І. Революція Гідності: історичні факти та інформаційне протистояння. *Ідентичності та політичні інститути: виклики для України* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. № 6. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2021. С. 97–101.
11. Паламарчук Ю.Д. Революція Гідності та інші події 2013–2014 рр. у масмедіа: інформаційне протистояння, рік восьмий. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. Вип. 13. Т. 2. С. 47–52.
12. Паламарчук Ю.Д. Інформаційне поле війни в публікаціях соціальних сторінок кафедр та викладачів Донецького національного університету імені Василя Стуса. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*. Випуск 7. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 64–67.
13. Рижков М., Поліщук І. Українсько-російське інформаційне протистояння за 2008 рік. *Актуальні проблеми міжнародних відносин* : збірник наукових праць. Вип. 88 (Частина І). Київ : КНУ, 2010. С. 263–267.

14. Салата О. Інформаційне протистояння між Німеччиною та СРСР в історіографії. *Київські історичні студії*. Вип. 1(6). Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2018. С. 52–62. DOI: 10.28925/2524-0757.2018.1.5262.
15. Сищук О.А. Інформаційно-психологічний компонент «гібридної війни». *Україна у системі змін парадигми світопорядку XX–XXI століть*. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. С. 143–147.
16. Холод Г.Я. Інформаційне протистояння в друкованих ЗМІ на прикладі газети «Кіно» та «Кіно-газети» (1930). *Соціальні комунікації: теорія і практика* : науковий журнал. Т. 3. Київ : Видавництво журналу «Соціальні комунікації: теорія і практика», 2016. С. 188–198.
17. Шумка А.В. Інформаційне протистояння в ході грузинсько-російського конфлікту (8–12 серпня 2008 р.). *Військово-науковий вісник*. Вип. 11. Львів : ЛІСВ, 2009. С. 254–260.

References:

1. Busol, O.Yu. (2019). Kibernetychni viiny ta kiberteroryzm yak zahrozy mizhnarodnii bezpetsi: dyferentsiatsiia zlochyniv vid tradytsiinoi viiny [Cyber wars and cyber terrorism as threats to international security: differentiating crimes from traditional war]. *Kryminalni zahrozy v sektori bezpeky: praktyky efektyvnoho reahuvannia*, pp. 18–22 [in Ukrainian].
2. Hapeieva, O.L. (2017). Informatsiine protystoiannia mizh Rosiieiu ta Estoniieiu na prykladi podii “Bronzovoi nochi” 2007 r. [Informational confrontation between Russia and Estonia on the example of “Bronze Night” events in 2007]. *Viiskovo-istorychnyi merydian. Elektronnyi naukovyi fakhovyi zhurnal*. Issue 1(15), pp. 86–98 [in Ukrainian].
3. Horovyi, V.M. (2018). Informatsiine protystoiannia yak borotba zmistiv [Information warfare as a confrontation of senses]. *Informatsiina bezpeka liudyny, suspilstva, derzhavy*. Issue 1, pp. 11–19 [in Ukrainian].
4. Zabolotnyi, Ye.R. (2022). Pershyi misiats vosmyrichnoi viiny, shcho tiahnetsia vzhe storichchiamy. Feiky, mify, symvoly propahandy [The first month of the eight-year war, which has been going on for centuries. Fakes, myths, symbols of propaganda]. *Visnyk studentskoho naukovohto tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa*. Issue 14. Vol. 1, pp. 47–50 [in Ukrainian].
5. Lohinov, I.V. (2019). Informatsiine protystoiannia derzhav ochyma rosiiskykh teoretykiv [Information warfare between states through the eyes of Russian theorists]. *Kryminalni zahrozy v sektori bezpeky: praktyky efektyvnoho reahuvannia*. Issue 3, pp. 165–170 [in Ukrainian].
6. Kurban, O.V. (2017). Informatsiine protystoiannia v onlain-merezhevomu seredovyshchi pid chas zakhoplennia Rosiieiu terytorii AR Krym (liutyi–berezen 2014 r.) [Information warfare online during Russia’s conquest of the AR Crimea (February–March 2014)]. *Naukovyi zhurnal “Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia”*. Issue 1, pp. 100–108 [in Ukrainian].
7. Kutsyk, R.R. (2015). Rosiiska informatsiina propahanda v ukrainskykh zemliakh na pochatku Pershoi svitovoi viiny [Russian information propaganda in Ukrainian lands at the start of World War I]. *Istoriia Ukrainy: suchasni vyklyky*, pp. 47–58 [in Ukrainian].
8. Kutsyk, R.R. (2018). Informatsiina polityka rosiiskoi imperskoi vlady v ukrainskykh huberniiakh Pivdenno-Zakhidnoho kraiu (1914–1917 rr.): metody ta zasoby realizatsii [Information policy of Russian Imperial government in Ukrainian governorates of the South-Western Krai (1914–1917)]. PhD dissertation thesis: History of Ukraine [in Ukrainian].
9. Mieliekiestsev, K.I. (2022). Pro traktuvannia informatsiinoi viiny: vid tekhnichno-kibernetychnoi do istoryko-psykholohichnoi paradyhmy [On the definitions of information warfare: from a technical-cyberwar to a historical-PSYOP paradigm]. *Pivdennyi arkhiv (istorychni nauky)* : Zbirnyk naukovykh prats. Issue XXXVIII, pp. 62–68 [in Ukrainian].
10. Palamarchuk, Yu.D., Mieliekiestsev, K.I. (2021). Revoliutsiia Hidnosti: istorychni fakty ta informatsiine protystoiannia [Revolution of Dignity: historical facts and information warfare]. *Identychnosti ta politychni instytuty: vyklyky dlia Ukrainy*. Issue 6, pp. 97–101 [in Ukrainian].
11. Palamarchuk, Yu.D. (2021). Revoliutsiia Hidnosti ta inshi podii 2013–2014 rr. v masmedia: informatsiine protystoiannia, rik vosmyi [Revolution of Dignity and other events of 2013–2014 in mass-media: information warfare, year eight]. *Visnyk studentskoho naukovohto tovarystva DonNU imeni Vasylia Stusa*. Issue 13, Vol. 2, pp. 47–52 [in Ukrainian].
12. Palamarchuk, Yu.D. (2022). Informatsiine pole viiny v publikatsiiakh sotsialnykh storinok kafedr ta vykladachiv Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa [Information battlefield in the webpages of the departments and lecturers of Vasylii Stus Donetsk National University]. *Travnevi studii: istoriia, mizhnarodni vidnosyny*. Issue 7, pp. 64–67 [in Ukrainian].
13. Ryzhkov, M., Polishchuk, I. (2010). Ukrainsko-rosiiske informatsiine protystoiannia za 2008 rik [Ukrainian-Russian information warfare in the year 2008]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn: zbirnyk naukovykh prats*. Issue 88, Vol. 1, pp. 263–267 [in Ukrainian].

14. Salata, O. (2018). Informatsiine protystoiannia mizh Nimechchynoiu ta SRSR v istoriohrafii [Information confrontation between Germany and the USSR in historiography]. *Kyivski istorychni studii*. Issue 1(6), pp. 52–62. DOI: 10.28925/2524-0757.2018.1.5262 [in English].
15. Syshchuk, O.A. (2015). Informatsiino-psykholohichnyi komponent “hibrydnoi viiny” [Info-psychological component of “hybrid war”]. *Ukraina v systemi zmin paradyhmy svitoporiadku XX–XXI stolit*, pp. 143–147 [in Ukrainian].
16. Kholod, H.Ya (2016). Informatsiine protystoiannia v drukovanykh ZMI na prykladi hazety “Kyno” ta “Kino-hazety” (1930) [Information confrontation in printed media on the examples of the “Kino” newspaper and “Kino-gazette”]. *Sotsialni komunikatsii: teoriia i praktyka*. Vol. 3, pp. 188–198 [in Ukrainian].
17. Shumka, A.V. (2009). Informatsiine protystoiannia v khodi hruzynsko-rosiiskoho konfliktu (8–12 serpnia 2008 r.) [Information warfare during Georgian-Russian conflict (August 8–12, 2008)]. *Viiskovo-naukovi visnyk*. Issue 11, pp. 254–260 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.09.2022
The article was received 9 September 2022

**АНАРХІСТКИ МАРІЯ (МАРУСЯ) НИКИФОРОВА
ТА ГАЛИНА (АГАФІЯ) КУЗЬМЕНКО:
ГЕНДЕРНИЙ ПЕРСОНАЛІСТИЧНИЙ ВИМІР
РЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ 1917–1921 РР.**

Митрофаненко Юрій Станіславович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії
і методики середньої освіти
КЗ «Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Метою дослідження є порівняльний аналіз особистостей Марії (Марусі) Никифорової та Галини (Агафії, Гандзі) Кузьменко в контексті подій Української революції 1917–1921 рр. Ці жінки були впливовими особистостями в українському анархістському русі в 1917–1919 рр. Доля кожну із них по-своєму пов’язала із Нестором Івановичем Махном – оригінальною та колоритною особистістю Української революції, засновником та командиром «Партизансько-повстанської української армії ім. Н. Махна». Предмет дослідження – персоналістичний вимір доби Української революції 1917–1921 рр. Публікація є частиною гендерних студій української історіографії. Актуальність статті зумовлена недостатньою увагою до цього напрямку серед дослідників періоду визвольних змагань. Іншим завданням публікації є привернення уваги до маловідомих або не досить опрацьованих джерел: мнемінічних, усних, візуальних, які стосуються гендерних студій революційного періоду 1917–1921 рр. Також на меті – спростування міфів та фейків, пов’язаних із цими жінками, особливо коли йдеться про Марусю Никифорову.

Методи. Заявлена мета статті зумовила підбір методичних оптик, застосованих для розв’язання зазначених завдань. Головним є гендерний підхід, який буде застосовано для аналізу політичної та військової діяльності цих особистостей; мотивації ухвалених ними рішень, що нерідко опиняється поза увагою дослідників. Також буде застосовано територіальний метод дослідження. Фокус дослідження буде спрямовано на терени Центральної України в період 1918–1919 рр. Саме цей мікрорегіон Правобережжя, межами якого нами визначено на заході – річка Синюха, на Сході – Дніпро, на півночі – Рось, на півдні – Південний Буг, – відіграв важливу роль у житті цих жінок у добу визвольних змагань.

Іншим важливим методом дослідження є компаративістика. Цей підхід буде застосовано для порівняння життєвого шляху цих персоналій у революційний період, порівняльного аналізу їхнього світогляду. Під час аналізу джерел використовуватиметься критичний метод, методики усної історії. Для аналізу літературних джерел буде застосовано міждисциплінарний інструментарій: деконструкція джерел та прийоми історичної герменевтики.

Результати. Проаналізовано джерела: писемні, усні, візуальні, літературні, що стосуються особистостей М. Никифорової та Г. Кузьменко, а також їхньої ролі в історії українського анархістського руху за умов революційного періоду 1917–1921 рр. Висвітлено особливості світогляду, діяльності, мотивації ухвалених ними рішень та впливу цих жінок на особистість Нестора Махна. Спростовано недостовірну інформацію, що стосується цих особистостей. З’ясовано місце та значення цих персоналій в історії українського анархістського руху періоду визвольних змагань 1917–1921 рр.

Висновки. Гендерні студії залишаються цікавим інтелектуальним майданчиком української історіографії. А революційна доба 1917–1921 рр. має ще чимало яскравих постатей жіночої статі, які можуть стати об’єктом досліджень істориків, що сприятиме об’єктивному погляду на роль жінки в історії революційного періоду. Також сподіваємося, що наше дослідження знайде відгук у фахівців та поживає інтерес до гендерної проблематики в українській історіографії періоду визвольних змагань.

Ключові слова: гендерні студії, Українська революція, Центральна Україна, анархізм, Нестор Махно, Марія Никифорова, Галина Кузьменко, компаративістика, его-документи.

MARIA (MARUSYA) NIKIFOROVA AND GALINA (AGAFIA) KUZMENKO: ANARCHIST WOMEN IN THE REVOLUTIONARY EVENTS OF 1917–1921

Mytrofanenko Yuriy Stanislavovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department
of Theory and Methods of Secondary Education,
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Purpose. The purpose of the article is a comparative analysis of the personalities of Maria (Marusi) Nikiforova and Galina (Agafia) Kuzmenko. These women were influential personalities in the Ukrainian anarchist movement in 1917–1919. Fate, each in its own way, connected them with Nestor Ivanovich Makhno – an original and colorful personality of the Ukrainian revolution, the founder and commander of the Insurgent-Partisan Ukrainian Army by N. Makhno.

Our research will be a part of gender studies of Ukrainian historiography, due to insufficient attention to this dimension among researchers of the period of liberation struggles. Also, the task of the article is to draw attention to little-known or insufficiently developed sources: mnemonic, oral, visual, which relate to gender studies of the revolutionary period 1917–1921. Another task is to refute myths and fakes related to these women, especially when it comes about Marusya Nikiforova.

Methods. The stated purpose of the article led to the selection of methodical optics applied to the analysis of the issues of the publication. The main thing is the gender approach, through the prism of which the actions of these individuals and the motives of the decisions they made will be considered, which is often overlooked by researchers. The territorial research method will also be applied. Special attention will be paid to the part of Central Ukraine in the period 1918–1919. It is this micro-region of the Right Bank, whose borders are crossed by the Sinyukha River in the west, Dniro – in the East, Ros – in the North, Southern Bug – in the South – played an important role in the lives of these women in the above-mentioned period.

Another important research method is comparative studies. We will use it to compare the life path of these personalities in the studied period. The oral history method will be used to analyze the sources; during the analysis of Halyna Kuzmenko's diary, methods of source deconstruction and historical hermeneutics. An interdisciplinary toolkit will be used to analyze literary sources.

Results. Sources were analyzed: written, oral, visual, literary, relating to the personalities of M. Nikiforova and H. Kuzmenko and their role in the history of the Ukrainian anarchist movement under the conditions of the revolutionary period of 1917–1921. With the help of the comparative method, the features of the worldview, activity, and motivation of approval were examined decisions made by these individuals and their impact on the personality of Nestor Makhno. Inaccurate information related to these individuals has been refuted. The place and significance of these individuals in the history of the Ukrainian anarchist movement during the liberation struggle of 1917–1921 has been clarified.

Conclusions. Gender studies remain an interesting intellectual platform of Ukrainian historiography. And the revolutionary era of 1917–1921 still has many bright female personalities who can become an object and subject of research for professional historians, which will contribute to an objective view of the role of women in the history of the revolutionary period. We hope that our research will contribute to the renewal of interest in gender issues in Ukrainian historiography.

Key words: gender studies, Ukrainian revolution, Central Ukraine, anarchism, Nestor Makhno, Maria Nikiforova, Galina Kuzmenko, comparative studies, ego-documents.

1. Вступ

Роки революції та визвольних змагань 1917–1920-х рр. дали шанс увійти в історію найрізноманітнішим та найколеритнішим особистостям, які, можливо, за інших умов ніколи б не потрапили до її анналів. Бурхлива, непередбачувана, жорстока епоха карколомних трансформацій у суспільстві породжувала своєрідних особистостей: несамовитих, рішучих, сміливих, безжальних та безкомпромісних. Українські жінки також не лишалися осторонь цих процесів. У революційну добу навіть виник цілий феномен-бренд «загін Марусі» (Улянич, 1994; Митрофаненко, 2005: 135–154; 2018: 95–147). Під цим іменем

діяло декілька повстанських загонів, очолюваних жінками. Ідентифікувати кожну з них історикам так і не вдалося. Проте найбільш відомими були дві – Марія Григорівна Никифорова та Олександра (Маруся) Соколовська – героїня роману В. Шкляра «Маруся».

Іншою відомою жінкою революційної доби була Галина (Агафія) Кузьменко – дружина Нестора Махна. Загалу вона відома насамперед як дружина харизматичного українського анархіста, однієї з найколеритніших постатей українського руху. Однак діяльність самої Галини Андріївни Кузьменко, яка в 1919–1920 рр. намагалася українізувати махновський рух, який українським був

лише територіально, але аж ніяк не світоглядно, також може становити інтерес для дослідників. Г. Кузьменко залишила цікавий щоденник, який дозволяє з'ясувати цікаві нюанси та деталі анархістського руху, а також поглянути на перипетії повстанського життя жіночим поглядом.

Історики не оминули увагою цих колоритних жінок-анархісток. Особистість Марії Никифорової згадується в дослідженнях Владислава Верстюка (Верстюк, 1993), Валерія Волковинського (Волковинський, 1994), Володимира Чоп (Чоп, 1998), Ігоря Лимана (Лиман, 2018), Володимира Улянича (Улянич, 1994), Михайла Ковальчука (Ковальчук, 2015: 304, 445), Юрія Митрофаненка (Митрофаненко, 2005, 2018), Юрія Котляра (Котляр, 2021). В. Верстюк пише про неї в контексті досліджень махновського руху, використовуючи інформацію зі спогадів Віктора Белаша, упорядкованих його сином, та Володимира Антонова-Овсієнка (Верстюк, 1998: 24–26). М. Ковальчук згадує М. Никифорову, аналізуючи події російсько-української війни 1917–1918 рр. на теренах України (Ковальчук, 2015: 312, 313, 329). В. Чоп є автором першої монографії, яка стосується жінки-анархістки. Попри окремі цікаві деталі з історії життя М. Никифорової, ця праця містить деякі неперевірені факти, крім того, цій монографії бракує репрезентативної джерельної бази (Чоп, 1998).

Найбільш змістовно та об'єктивно біографія М. Никифорової представлена у дослідженнях Юрія Митрофаненка. Одна із публікацій присвячена порівняльному аналізу особистостей Н. Махна та М. Никифорової (Митрофаненко, 2005: 135–154). Інша стосується історії перебування одіозної анархістки на теренах Центральної України як союзниці більшовиків у боротьбі за встановлення совєтської влади в Єлисаветграді (Митрофаненко, 2018: 95–147). Намагання встановити в місті анархо-комуністичну диктатуру спричинили масовий організований виступ містян, що увійшов в історію під назвою єлисаветградське «Народне повстання», яке завершилося поразкою більшовиків та анархістів (Митрофаненко, 2018: 95–147).

Особистості М. Никифорової (Марусі) стосуються краєзнавчі розвідки Володимира Боська (Босько, 1993), Віталія Постолатія (Постолатій, 2002), Федіра Шепеля (Шепель, 2014: 166–172), Максима Сінченка (Сінченко, 2018: 147–163). У приватній колекції В. Постолатія вдалося виявити світліну з автографом М. Никифорової, який вона подарувала невідомій жінці зі словами: «Не поминайте лихом! М. Никифорова».

Серед літературних джерел варто відзначити твори відомих письменників та літераторів: Юрія Яновського та Григорія Гусейнова (Гусейнов, 2007; 2017; Яновський, 2018: 21–95). Підходи до образу М. Никифорової в них виявилися різними.

Якщо Ю. Яновський об'єктивно відтворив події «Народного повстання» в Єлисаветграді, то Г. Гусейнов ідеалізує та романтизує особистість М. Никифорової і, на жаль, продовжує використовувати неперевірені і давно спростовані дослідниками факти з біографії М. Никифорової (Гусейнов, 2007; 2017). А от образ Г. Кузьменко Г. Гусейнов відтворив більш об'єктивно (Гусейнов, 2017). Багато цікавої інформації про стосунки Г. Кузьменко та Н. Махна містить праця Г. Верьовки та В. Яланського «Нестор і Галина», написана на значному матеріалі усної історії з використанням багатого ілюстративного матеріалу (Яланський, Верьовка, 1999).

Джерельна база дослідження різноманітна: актові джерела – це матеріали фондів Державного архіву Кіровоградської області зі згадками про повстання єлисаветградців проти загону анархістки М. Никифорової; газетні матеріали (ДаКіро, ф. 1, оп. 17, спр. 9). З його документів варто виокремити мемуари Нестора Махна та Віктора Белаша зі згадками про М. Никифорову; цікаві спогади Юрія Горліса-Горського про світогляд Г. Кузьменко (Махно, 1993; Белаш, 1993; Горліс-Горський, 2006). На увагу заслуговує щоденник Г. Кузьменко, який дає інформацію про жіночий побут на рейд махновців тилами червоних взимку 1920 р. (Хмара, 2005: 94–110). Світлин жінок-анархісток того періоду збереглося небагато, але виявлені підкреслюють оригінальну зовнішність учасниць анархістського руху періоду Української революції (Верьовка, Яланський, 1999).

Також серед мешканців Центральної України дослідниками виявлено чимало усного наративу про Марусю (Марію Никифорову) та Галину Кузьменко (Н. Бокій, Л. Куценко, 1994: 140; Г. Гусейнов, 2007; 2017). Ім'я Марусі згадується в контексті збройного конфлікту з єлисаветградцями в березні 1918 р., а спогади про Г. Кузьменко стосуються 1919 р., особливо липня–серпня 1919 р. У той період на теренах Центральної України перебував Н. Махно, а в липні 1919 р. відбулося їхнє весілля, інформація про яке й досі на рівні легенд побуває серед мешканців цього краю.

Отже, джерельна база різноманітна, цікава та репрезентативна, а історіографія проблематики є непоганим майданчиком для дискусій стосовно діяльності цих колоритних особистостей.

2. Марія (Маруся) Никифорова

Згідно з інформацією з картотеки Департаменту поліції, Марія Григорівна Никифорова народилася в 1889 (або 1890 р.) у селі Печеніково Стародубського повіту Чернігівської губернії у селянській сім'ї (Митрофаненко, 2018: 95). Дані про місце її народження у селі Пологи Катеринославської губернії, яку використовують В. Чоп та Г. Гусейнов, не підтверджується джерелами

(Чоп, 1998; Гусейнов, 2007; 2017). На початку ХХ ст. у 1903 році М. Никифорова долучилася до анархістського руху. В період 1905–1907 рр. хиталася у симпатіях між есерами та анархістами, а пізніше таки схилилася до безвладної ідеології останніх. М. Никифорова зарекомендувала себе як один з керівників організації, яка під час терористичних експропріацій перевдягалася в чоловічий одяг та діяла під псевдонімом «Володя». Ймовірно, що саме це стало підставою для появи чуток про її ймовірне гермафродитство (Митрофаненко, 2005: 135–154).

У 1907 р. М. Никифорову була заарештована за звинуваченням у вбивстві пристава та численних експропріаціях. Судді винесли вирок – невідзначений строк каторжних робіт. Покарання вона відбувала в Москві, у Бутирській в'язниці. Життя Никифорової в період 1903–1918 рр. було бурхливим та насиченим на події. Із перебуванням М. Никифорової у в'язниці пов'язана друга згадка про її гермафродитство. Вона ґрунтується на спогадах однієї із співкамерниць Марусі. Однак аналіз цих свідчень ставить під сумнів їхню правдоподібність, на нашу думку, вони не дають відповіді на питання, чи насправді йдеться про М. Никифорову чи про якусь іншу жінку (Митрофаненко, 2005: 97).

У 1909 р. вона тікає з в'язниці. Потім перебирається до Франції. Є інформація, що на еміграції в Парижі М. Никифорова займалася скульптурою та живописом у студіях самого Огюста Родена. В. Чоп, розвиваючи тему гермафродитства М. Никифорової, пише про її операцію зі зміни статі. Але, на нашу думку, це нічим не підтверджене авторське судження. На еміграції М. Никифорова відвідувала анархістські та соціалістичні з'їзди, заводила корисні знайомства, зокрема із більшовиком Володимиром Антоновим-Овсієнком та анархістом Аполоном Кареліним. Ці зв'язки не раз стануть їй у пригоді під час конфліктів із більшовиками у 1918 році. В 1917 році М. Никифорова повернулася до Росії та долучилася до революційних процесів як анархістка.

Уперше М. Никифорова опинилася в центрі революційної боротьби в липні 1917 р. під час організації липневої антиурядової демонстрації. Ораторське мистецтво М. Никифорової завжди справляло значний ефект на чоловічі аудиторії. Під час першої російсько-української війни 1917 (грудень) – 1918 (червень) вона була союзницею російських більшовиків. Ця жінка зуміла організувати військовий підрозділ під назвою «Перший революційний батальйон по боротьбі з контрреволюцією» (до 500 чоловік). Цей чисельний та добре озброєний загін брав участь у встановленні совєтської влади в Харкові, Олександрівську, Єлисаветграді (Ковальчук, 2015; Митрофаненко, 2018).

М. Никифорова особисто брала участь у боях, кілька разів зазнавала поранень. Її хист команди пояснюють можливим навчанням у військовій школі в Парижі та ймовірною участю у складі Іноземного французького легіону на фронтах Першої світової війни, однак документального підтвердження цієї інформації не знайдено. Відзначимо, що в 1917–1918 рр. М. Никифорова була єдиною жінкою, яка очолювала такий потужний військовий підрозділ. Це знову стало підставою для чуток про її подвійну стать та приводом для «сальних», тобто непристойних, жартів з приводу її особистості (Антонов-Овсєєнко, 1928).

1919 рік виявився для Марусі не менш доле-носним. За грабунки та експропріації більшовики віддали Никифорову під суд, а її загін роззброїли. Анархістка отримала порівняно легке покарання: далось взнаки заступництво впливових осіб. Її звільнили з-під варті з умовою не обіймати військові посади упродовж шести місяців з моменту вироку, тобто із січня 1919 р. М. Никифорова відправилася до Гуляйполя – резиденції Н. Махна, який на той момент був союзником більшовиків. Зі спогадів відомо, що Махно знав про рішення суду по її справі, тому доручив М. Никифоровій організацію роботи закладів освіти та милосердя на території Гуляйполя. Припускаємо, що навряд чи М. Никифорова була задоволена подібною посадою.

У червні 1919 р. стався цікавий епізод, пов'язаний із жіночими уподобаннями Марусі, як її почали називати у 1918 р. В. Антонов-Овсієнко – командувач Українським фронтом – згадував, як представники керівництва Червоної армії поцікавилися у Марусі, що входила до складу делегації анархістів, які зустрічали командирів РСЧА, чи правда, що вона конфісковувала жіночу білизну в крамницях Харкова? На що М. Никифорова відповіла, що мовляв, чіпляються до всяких дрібниць, не аналізуючи сутності справи. Однак факту інтересу до жіночої білизни не заперечила (Антонов-Овсєєнко, 1928).

Справами милосердя на території Гуляйполя жорстока анархістка Маруся Никифорова опікувалася недовго. Харизма «батька» Н. Махна, ефект його успіхів також не мали впливу на амбітну отаманшу. М. Никифорову не задовольняло другорядне становище, яке вона займала у його організації. Тому, на відміну від багатьох впливових чоловіків-анархістів, яких це влаштовувало, вона залишила Гуляйполе, зумівши випросити у Н. Махна кошти на організацію терактів, а ще частину відібрала у його ад'ютанта Чубенка (Верстюк, 1991: 110–11). Для організації терактів проти керівництва білих та червоних Никифорова створила три терористичні групи: по 20 осіб кожна. Вони отримали різні завдання: перша мала ліквідувати адмірала Колчака, друга – підірвати

приміщення Харківської НК та визволити полонених анархістів. Третя на чолі із самою М. Никифоровою планувала пробратися до Таганрога та знищити А. Денікіна. Кожна з груп зазнала невдачі та не змогла виконати поставленого завдання.

Відзначимо, що М. Никифорова не ухилялася від участі в операціях, до розробки яких була причетна. 29 липня 1919 р. її разом із чоловіком – польським анархістом Вітольдом Бжестоком було заарештовано білою контррозвідкою у Севастополі. Слідство у справі анархістки-терористки тривало цілий серпень. Суд визнав її винною в розстрілах офіцерів, мирних мешканців, агітації боротьби проти буржуазії та засудив до смертної кари. Разом з Марусею винним визнали її чоловіка. Його звинуватили у анархо-тероризмі та покриванні своєї дружини. Білогвардійські газети відзначили, що на суді жінка трималася зухвало, ображала суддів, а розплакалася лише перед розстрілом під час прощання з чоловіком. Вирок виконали наприкінці серпня 1919 р. Відзначимо факт шлюбу М. Никифорової як аргумент проти версії стосовно її гермафродитства. Дітей подружжя не мало (Митрофаненко, 2005: 150).

Життя М. Никифорової завжди супроводжувалося чутками та легендами. Вже після 1919 р. ім'я Марусі виринали у спогадах, газетних публікаціях, документах, про неї писали повісті, склали вірші, писали картини. З усіх джерел відомо про своєрідний феномен «Марусь», який існував на теренах Центральної України та Полтавщини. Жінки, прикриваючись образом реальної М. Никифорової, грабували села, вимагаючи контрибуції (Улянич, 1994).

Після смерті М. Никифорової існували чутки, які заперечували цей факт. У 30-х рр. на території колишнього Єлисаветградського повіту, де 1918 р. діяли загони Марусі, було затримано та розстріляно жінку, якій не пощастило мати подібне ім'я та прізвище. Її також звали Марія Никифорова (Шепель, 2014: 166–172). За іншою версією анархістка не загинула, а була завербована НКВС та відправлена резидентом до Франції. У роки Другої світової війни ім'я Марусі потрапило до джерел 17-ої німецької армії, яка діяла в районі Черкас. За даними німецької розвідки ними було розстріляно партизанку Марусю, яка похвалялася тим, що наприкінці минулої війни, йдеться про Першу світову війну, у 1918 р. розстрілювала німців, які перебували в Україні у складі німецької армії (Митрофаненко, 2005: 151).

Образ Марусі викликав інтерес у поетів та письменників. Свідки її перебування в Єлисаветграді у своїх творах згадували про цю войовничу жінку, не позбавлену любові до дітей. Поет Мойсей Цетлін присвятив їй віршовані рядки, порівнявши із Жанною д'Арк, над якою майорів чорний стяг. У 1927 р. Ю. Яновський написав повість

«Байгород», присвячену боям єлисаветградців з анархістами М. Никифорової, а саму отаманшу назвав «опецькуватою повнокровоною самкою». Зазначимо, що збереглися й інші спогади, у яких Маруся згадується як вродлива та харизматична жінка, що викликала захоплення у своїх бійців та ревності в жінок. Майбутній поет Арсеній Тарковський із Єлисаветграда згадував, як Маруся пригостила його цукеркою та відпустила з-під варти в березні 1918 р. (Митрофаненко, 2018: 95–147; 196–198; Яновський, 2018: 28).

Головною засадою методики компаративістики є прийом порівняння, тому другий розділ наших гендерних студій стосуватиметься Галини (Агафії, Гандзі) Кузьменко – іншої відомої української анархістки.

3. Галина (Агафія, Гандзя) Кузьменко

Основним джерелом для аналізу біографії Галини Кузьменко стануть его-документи: автобіографія, щоденники, мемуари учасників махновського руху (Хмара, 2005, Белаш, 1993). Аналіз фактів з життя Галини Кузьменко детально опрацювали історики та краєзнавці, зокрема, Віктор Яланський та Лариса Верьовка (Яланський, Верьовка, 1999), Григорій Гусейнов (Гусейнов, 2007; 2017), Олександр Хмара (Хмара, 2005). Також ця особистість згадується в працях В. Верстюка (Верстюк, 1991), В. Волковинського (Волковинський, 1994), Ю. Митрофаненка (Митрофаненко, 2005; 2018). Згідно з даними з автобіографії Г. Кузьменко, яку іноді називали Агафією, вона народилася в Києві 1896 р. На початку ХХ ст. родина перебралася до Піщаного Броду Херсонської губернії Єлисаветградського повіту. У 1916 р. Г. Кузьменко закінчила Добровеличківську жіночу гімназію. Є згадки, що деякий час вона навіть перебувала в жіночому монастирі (Хмара, 2005: 5).

У 1917 р. Г. Кузьменко їде до Києва, аби продовжити навчання в університеті Святого Володимира. Натомість поринає в політичну діяльність, долучається до процесів Української революції. Працює в одному із секретаріатів Центральної Ради. Її переїзд до Гуляйполя у 1918 р. для роботи в Гуляйпільській гімназії можна пояснити не лише бажанням отримати роботу, а й зміною світоглядних позицій на користь анархізму, бо до цього вона підтримувала концепцію розбудови УНР. А Гуляйполе влітку 1918 р. завдяки особистості та зусиллям Н. Махна перетворювався не лише на український, але й на світовий центр анархізму.

Близьке знайомство Н. Махна та Г. Кузьменко відбулося за різними мнемонічними джерелами у 1918–1919 рр. Напевне, на лідера анархістів могла вплинути врода та активна громадська діяльність Г. Кузьменко, що займалася питаннями розвитку освіти на території Гуляйполя. За спогадами Г. Кузьменко була цікавою та привабливою

жінкою. Жіночу красу Галини відзначали багато з тих сучасників, котрим довелося її бачити в ту пору. «...Галина Андріївна була значно вищою за тогочасний жіночий зріст... Привертала увагу також високе чоло, правильні риси обличчя та особливо очі – темно-карі, що глибоко сиділи, з уважним та зосередженим поглядом» (Хмара, 2005: 27). Один із дослідників навіть зробив висновок, що Н. Махно міг закохатися та потрапити під вплив саме такої жінки (Хмара, 2005: 27). Проте, на нашу думку, перебільшувати вплив Г. Кузьменко на свого чоловіка не варто.

У червні 1919 р. про Г. Кузьменко згадували представники більшовицької делегації, які відвідували Гуляйполе. А в липні 1919 р., а не восени 1919 р., як пише Я. Грицак, наречені прибули до Піщаного Броду (Центральна Україна, Херсонська губернія), де мешкали батьки Галини Кузьменко, щоб зіграти весілля (Грицак, 2021: 252). Чому шлюб відбувся саме в липні 1919 р. у Піщаному Броді? Маємо декілька пояснень цього факту. У червні 1919 р. через зраду більшовиків махновці зазнали поразки від більшовиків у південно-східній Україні, не в останню чергу через зраду більшовиків, які не постачали анархістам обіцяної зброї та набоїв. Аби уникнути повного розгрому, Н. Махно відступив із частиною загонів до Центральної України. Влітку 1919 р. червоні, знесилені повстанцями Н. Григор'єва, слабко контролювали цей регіон. Сил для переслідувань рухливих махновців, що розчинилися в розлогих центральноукраїнських степах, у них не вистачало, а білогвардійців там і зовсім не було.

У Піщаному Броді мешкали батьки Г. Кузьменко, тож трапилася нагода для весілля, яке на основі усних джерел яскраво описав Григорій Джамалович Гусейнов у книзі «Піщаний Брі́д та його околиці» (Гусейнов, 2007). «До оригінального, але свідомого вибору донькою собі чоловіка батьки поставилися досить прохолодно», – такими словами Г. Гусейнов описав реакцію батьків нареченої на шлюб з лідером анархістів (Гусейнов, 2007: 153; 2017). Аби зворушити їх, анархіст-атеїст Н. Махно запропонував справити весілля за всіма канонами, погодившись навіть на вінчання в церкві, що не могло не розчулити майбутнього тестя. Для безпеки, адже весілля відбувалося неподалік від теренів, які контролювали червоні, махновці перерізали всі телеграфні дроти, нікого не випускали із села, виставивши потужну охорону.

Історія весілля обросла легендами: згадували, що дорогу від хати до церкви застеляли килимами (десятки кілометрів). Перед тим були мобілізовані всі місцеві «гуральні» – самогонні апарати. Столами для гостей, яких було чимало, слугували вириті траншеї: запрошені сиділи в них, а їжа стояла на землі. Точну кількість гостей, звісно, ніхто

не рахував, але розповідають, що їх були тисячі. Гриміли оркестри, грали гармоністи, танцювали. Для ефекту оркестр доповнювала стрілянина в повітря з кулеметів та рушниць. Краєзнавець Олександр Хмара писав, що на весіллі лунала пісня про «матінку» Галину та «батька» Махна: «Ура! Ура! Ура! Підемо ми на ворога, За матінку Галину, За батька Махна!» (Хмара, 2005: 28).

Шлюб з Махном завершився трагічно для батька Галини Кузьменко та кількох мешканців Піщаного Броду. Відгулявши весілля, Н. Махно з військом відступив до сусідніх Глодосів, а більшовики атакували Піщаний Брі́д. Керував операцією відомий комуніст Володимир Затонський. Помстою Н. Махну став розстріл його тестя Андрія Кузьменка. Перед розстрілом його замкнули в приміщенні гімназії, де раніше навчалася його донька. За легендою А. Кузьменко міг утекти, але відмовився від втечі, бо не вважав себе винним. Наступного дня його розстріляли.

Дізнавшись про це, махновці помстилися. Наступного дня Піщаний Брі́д було оточено, В. Затонському дивом вдалося уникнути полону та розстрілу. За спогадами подружки Г. Кузьменко Фені Гаєнко, з якою вона не раз ділила «комфорт» зимової махновської тачанки, Галина Кузьменко мстилася за батька, власноруч розстрілюючи червоноармійців у Піщаному Броді та на станції Помічна. Коментуючи ці події, Г. Гусейнов влучно зазначив: «У цьому поширеному варіанті протистояння багато непідтверджених подробиць, але якраз такою, динамічною з багатьма кривавими деталями, сумна історія й збереглася в людській пам'яті» (Гусейнов, 2007: 177).

У серпні–вересні 1919 р. на теренах Центральної України відбулася реорганізація махновського війська, яке з повстанського стало подібним до регулярного. Осінь 1919 р. стала добою перемог «Партизансько-повстанської української армії ім. Н. Махна». Вони отримали час для розбудови анархічної «Української Безвладної Трудової Федерації». Галина (Агафія) відіграла у цей період помітну роль у махновщині, входила до складу керівних органів цього руху. Саме під впливом Галини Андріївни організовувалися школи з українською мовою навчання, почав виходити часопис махновців «Шлях до волі» як українська версія російського «Пути к свободе». Анархіст Г. Тепер пізніше скаржився, що через дружину Махна на нього мали поганий вплив «українські націоналісти» (Митрофаненко, 2021). А В. Белаш згадував про її феміністичні погляди (Белаш, 1993).

Цікавою, але суперечливою є згадка холоднорця Ю. Горліса-Горського про використання махновцями жовто-блакитних прапорів, пошитих Галиною Кузьменко, яку він на український манер назвав Гандзею. У його автобіографічному романі

«Холодний Яр» знаходимо згадку про зустріч холодноярців із махновцями в лютому 1921 р.: *«Перед полуднем почали прибувати в Рівне махновські відділи. Приглядаємося. Кіннота – хвацькі хлопці на добрих конях, сотні тачанок з кулеметами, гармати – по восьми конів-зміїв тягнуть кожну. Прапори чорні й жовто-блакитні. Національні прапори ніби Махнова дружина Гандзя Кузьменко – свідомо українка – сама для відділів пошила. На них вишито напис: «Хай живе селянська революція!», а на чорному «Да здоровствує анархія, смерть узурпаторам!». Чорт розбере, що за програма! Багато махновців одягнені у широкі козацькі шаровари, співають українських пісень!»* (Горліс-Горський, 2006: 302–303).

Так, дружина Махна – вчителька української мови Гуляйпільської гімназії, діяч «Просвіти», сприяла українізації його руху, але її вплив на свого чоловіка в цьому питанні не варто перебільшувати. Повністю українізувати махновський рух Галина, звісно, була неспроможна. Та і сам Н. Махно, свідомий анархіст-інтернаціоналіст, який завжди вважав УНР політичним противником, навряд чи дозволив би використання жовто-блакитних прапорів у своєму війську. Та й за своїми переконаннями Г. Кузьменко більше була анархісткою, ніж націоналісткою. Тому цей факт зі спогадів Ю. Горліс-Горського ставимо під сумнів.

Події 1920 р. описані Г. Кузьменко на сторінках свого щоденника. Вони свідчать про складний побут та умови життя дружини лідера українських анархістів. Однак жалю на свою долю ми в ньому не спостерігаємо, а лише опис боїв та окремі цікаві епізоди з історії махновського руху взимку-навесні 1920 р. (Хмара, 2005: 94–110).

У 1921 р. Г. Кузьменко разом зі своїм чоловіком та рештками колись грізної армії махновців подалися на еміграцію. За кордоном у Нестора та Галини народилася донька Олена. Складний емігрантський побут став можливою причиною їхнього розлучення. Після Другої світової війни

дружина та донька Махна, який помер 1934 р., були заарештовані та відправлені до таборів. Якщо для арешту Г. Кузьменко був привід: вона була членкинею махновського руху ворожого для СРСР, то донька Олена Міхненко стала звичайною жертвою тоталітарного советського режиму.

4. Висновки

Біографії М. Никифорової та Г. Кузьменко пов'язані з історією анархістського руху в Україні революційної доби 1917–1921 рр. Обидві мали селянське походження, здобули непогану освіти, володіли ораторськими здібностями та організаторським хистом, мали вплив на чоловіків. Компаративний аналіз біографій цих персоналій дозволив визначити різницю в поглядах цих жінок та їхній вплив на течію українського анархізму. Кожна з них свого часу мала вплив на Н. Махна, одного з найбільш авторитетних анархістів в історії цього руху. Якщо М. Никифорова намагалася вплинути на військову тактику майбутнього керівника РПАУ (махновців) у 1918–1919 рр., то Г. Кузьменко – на світоглядні засади махновського руху, намагаючись його українізувати. Варто відзначити, що якщо перша спроба не мала жодного успіху, що спричинило розрив М. Никифорової з Н. Махном у червні 1919 р., то спроби Г. Кузьменко частково були реалізовані.

Однак якщо діяльність Г. Кузьменко в анархістському русі була пов'язана виключно з махновщиною, то М. Никифорова у 1917–1919 рр. очолювала окремий напрям анархістського руху, пов'язаний зі створенням військових підрозділів: «1-го революційного батальйону по боротьбі з контрреволюцією» та анархо-терористичних дружин.

Під час дослідження біографій анархісток було спростовано низку міфів та фейків, пов'язаних з цими колоритними непересічними особистостями. Зокрема, автор ставить під сумнів поширений публіцистами, журналістами та окремими істориками факт гермафродитства М. Никифорової (Лиман, Чоп, 2018: 177–180).

Література:

1. Антонов-Овсєнко. Записки о гражданской войне. В 4 Т. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FM> (дата звернення: 18.01.2023).
2. Белаш В., Белаш А. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. Киев : РВЦ «Проза», 1993. 642 с.
3. Босько В. Маруся Никифорова встановлювала Радянську владу в Єлисаветграді. *Народне слово*. 1993. 28 січня.
4. Бокій Н., Брайченко О., Куценко Л. До джерел історії рідного краю : навчальний посібник. Кіровоград, 1994. 192 с.
5. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ : Наукова думка, 1992. 368 с.
6. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. Київ : Перлікт Продакшн, 1994. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0001096> (дата звернення: 18.01.2023).
7. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2006. 432 с.
8. Грицак Я. Подолати минуле: Глобальна історія України. Київ : Портал, 2021. 432 с.

9. Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2007.
10. Гусейнов Г. Принцеси революції. Київ : Ярославів вал, 2017. 392 с.
11. Державний архів Кіровоградської області (ДАКіро). Ф. П. – 5909, оп. 1, спр. 34.
12. Ковальчук М. Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянською Росією. 1917–1918 рр. Т. 1. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 607 с.
13. Котляр Ю. Жінки Півдня у селянських повстаннях першої третини XX ст. URL: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKotliar_Yurii%2FZhinky_Pivdnia_Ukrainy_u_selianskykh_povstanniakh_pershoi_tretyny_XX_st.pdf (дата звернення: 18.01.2023).
14. Лиман І., Чоп В. Махновські повстанці Північного Приазов'я (1918–1921 рр.). Запоріжжя : Дике поле, 2018. 436 с.
15. Махно Н. Воспоминания. В 3 кн. Кн. 3. Киев : Изд-во «Украина», 1993. 185 с.
16. Митрофаненко Ю. Катеринославське чи Єлисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги В. Антонова-Овсєєнко «Записки про громадянську війну на Україні». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 34–38. URL: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6> (дата звернення: 18.01.2023).
17. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 рр. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 228 с.
18. Митрофаненко Ю. Нестор Махно та Марія Никифорова: порівняльний аналіз. *Наукові записки. Збірник*. Київ : ІПЕНД, 2005. С. 135–154.
19. Митрофаненко Ю. «Наполеон українських степів». Як Махно з холодноряцями зустрічався і що з того вийшло. URL: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/napoleon-ukrajinskih-stepiv-yak-mahno-z-holodnoyarivcyami-zustrivsyia-i-shcho-z-togo-viyshlo-26022021-417101 (дата звернення: 18.01.2023).
20. Митрофаненко Ю. Єлисаветградське народне повстання 1918 року – історична основа повісті Юрія Яновського «Байгород». *Тасмниці Байгорода Юрія Яновського*. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2018. С. 95–147.
21. Постолатій В. Марія Никифорова – людина та отаманша: факти і міфи. *За волю і долю України (Наші край у 1917–1920 роках)* : матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. Кіровоград : ПП «Поліграф-Терція», 2002. С. 86–93.
22. Тасмниці «Байгорода» Юрія Яновського. / упор Б. Стасюк. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018. С. 147–163.
23. Улянич В. Отаманша Маруся. *Голос України*. 1994. 26 березня.
24. Хмара О. Галина Кузьменко – дружина і соратниця батька Махна. Нарис-дослідження. Черкаси : Відлуння-Плюс, 2005. 192 с.
25. Чоп В. Маруся Никифорова. Запорожжє : «Тандем-У», 1998. 86 с.
26. Шепель Ф. Для нас Маруся – не просто Марія. *Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірово-Кіровоград*. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 390 с.
27. Яланський В., Верьовка Г. Нестор і Галина: розповідають фотокартки. Київ–Гуляйполе, 1999. 544 с.

References:

1. Antonov-Ovseenko, V. (1928). Zapysky o hrazhdanskoy voyne [Notes on the Civil War]. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgiin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FM> (Last accessed: 18.01.2023) [in Russian].
2. Belash, A., Belash, V. (1993). Dorohy Nestora Makhno. Ystorycheskoe povestvovanye [The roads of Nestor Makhno. Historical narrative]. Kyev: RVTS “Proza”. 642 s. [in Russian].
3. Bosko, V. (1993). Marusya Nykyforova vstanovlyuvala Radyans'ku vladu v Yelysavethradi [Marusya Nikiforova established Soviet power in Yelisavetgrad]. Narodne slovo. 28 sichnya [in Ukrainian].
4. Boky, N., Braychenko, O., Kutsenko, L. (1994). Do dzherel istoriyi ridnoho krayu: navchal'nyy posibnyk [To the sources of the history of the native land: Tutorial]. Kirovohrad. 192 s. [in Ukrainian].
5. Verstyuk, V. (1992). Makhnovshchyna. Selyans'kyu povstans'kyu rukh na Ukrayini (1918–1921) [Makhnovshchyna. Peasant insurgent movement in Ukraine (1918–1921)]. Kyiv: Naukova dumka. 368 s. [in Ukrainian].
6. Volkovyns'ky, V. (1994). Nestor Makhno: lehendy i real'nist' [Nestor Makhno: legends and reality]. Kyiv: Perlikt Prodakshn. Retrieved from: <http://resource.history.org.ua/item/0001096> (Last accessed: 18.01.2023).
7. Horlis-Hors'ky, Y. (2006). Kholodnyy Yar [Kholodny Yar]. Drohobych: Vydavnycha firma “Vidrodzhennya” 432 s. [in Ukrainian].
8. Hrytsak, Y. (2021). Podolaty mynule: Hlobal'na istoriya Ukrayiny [Overcoming the past: Global history of Ukraine]. Kyiv: Portal, 2021. 432 s.
9. Huseynov, H. (2007). Pishchanyy Brid ta yoho okolytsi [Pishchanyy Brid and its surroundings]. Dnipropetrovs'k: Art-Pres, 491 s.

10. Huseynov, H. (2017). Pryntsesy revolyutsiyi [Princesses of the revolution]. Kyiv: Yaroslaviv val, 2017. 392 s.
11. Derzhavnyy arkhiv Kirovohrads'koyi oblasti (DAKiro). F. P. – 5909, op. 1, spr. 34 [in Ukrainian].
12. Koval'chuk, M. (2015). Bytva dvokh revolyutsiy: Persha viyna Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki z Radyans'koyu Rosiyeyu. 1917–1918 rr. [The Battle of Two Revolutions: The First War of the Ukrainian People's Republic with Soviet Russia. 1917–1918]. T. 1. Kyiv: Vydavnychyy dim “Stylos”, 607 s. [in Ukrainian].
13. Kotlyar, Yu. (2021). Zhinky Pivdnya u selyans'kykh povstannyakh pershoi tretyny XX st. [Women of the South in the Peasant Uprisings of the First Third of the 20th Century]. Retrieved from: https://docs.google.com/viewer?url=https%3A%2F%2Fshron1.chtyvo.org.ua%2FKotliar_Yurii%2FZhinky_Pivdnya_Ukrainy_u_selyanskykh_povstanniakh_pershoi_tretyny_XX_st.pdf (Last accessed: 18.01.2023) [in Ukrainian].
14. Lyman, I., Chop, V. (2018). Makhnovs'ki povstantsi Pivnichnoho Pryazov'ya (1918–1921 rr.) [Makhnov rebels of the Northern Azov region (1918–1921)]. Zaporizhzhya: Dyke pole. 436 s. [in Ukrainian].
15. Makhno, N. (1993). Spohady [Memories]. U 3-kh kn. Kn. 3. Kyiv: Vydavnytstvo “Ukrayina”, 1993. 185 s.
16. Mytrofanenko, Yu. (2021). Katerynoslavs'ke chy Yelysavethrads'ke povstannya 1918 roku? Heohrafichnyy kazus knygy V. Antonova-Ovseenko “Zapysky pro hromadyans'ku viynu na Ukrayini” [Katerinoslav or Yelysavetgrad Uprising of 1918? Geographical case study of V. Antonov-Ovseenko's book “Notes on the Civil War in Ukraine”]. Pivdenyy arkhiv (istorychni nauky). 2021. № 34. S. 34–38. Retrieved from: <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2021-34-6> (Last accessed: 18.01.2023) [in Ukrainian].
17. Mytrofanenko, Yu. (2016). Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rr. [Ukrainian Otamanshchyna 1918–1919]. Kropyvnyts'ky: Imeks-LTD, 2016. 228 s. [in Ukrainian].
18. Mytrofanenko, Yu. (2005). Nestor Makhno ta Mariya Nykyforova: porivnyal'nyy analiz [Nestor Makhno and Maria Nikiforova: comparative analysis]. Naukovi zapysky. Zbirnyk. Kyiv: IPIEND. S. 135–154 [in Ukrainian].
19. Mytrofanenko, Yu. (2021) “Napoleon ukrayins'kykh stepiv”. Yak Makhno z kholodnoyartsyamy zustrichavsya i shcho z toho vyyshlo [“Napoleon of the Ukrainian steppes”. How Makhno met with the Cold War activists and what came of it]. Retrieved from: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/napoleon-ukrajinskih-stepiv-yak-mahno-z-holodnoyaryvcyami-zustrivsya-i-shcho-z-togo-viyshlo-26022021-417101 (Last accessed: 18.01.2023) [in Ukrainian].
20. Mytrofanenko, Yu. (2018). The Elisavetgrad People's Uprising of 1918 – the historical basis of Yuri Yanovsky “Bayhorod”. *Tayemnytsi Bayhoroda Yuriya Yanovs'koho*. / upor B. Stasyuk. Kropyvnyts'ky: TOV “Imeks-LTD”. P. 95–147.
21. Postolatiy, V. (2002). Mariya Nykyforova – lyudyna ta otamansha: fakty i mify [Maria Nikiforova – a person and chieftain: facts and myths]. Materialy oblasnoyi naukovo-praktychnoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi “Za volyu i dolyu Ukrayiny (Nash kray u 1917–1920 rokakh). Kirovohrad: PP “Polihraf-Tertsia”. S. 86–93.
22. Tayemnytsi “Bayhoroda” Yuriya Yanovs'koho (2018). [Secrets of Baigorod Yuriy Yanovskiy]. / upor B. Stasyuk. Kropyvnyts'ky: TOV “Imeks-LTD”.
23. Ulyanych, V. (1994). Otamansha Marusya [Otamansha Marusya]. *Holos Ukrayiny*. 1994. 26 berezhnya [in Ukrainian].
24. Khmara, O. (2005). Halyna Kuz'menko – druzhyna y soratnytsya bat'ka Makhna. Narys-doslidzhennya [Halyna Kuzmenko – wife and associate of bat'ka Makhno]. Cherkasy: Vidlunnya-Plyus. 192 s. [in Ukrainian].
25. Chop, V. (1998). Marusya Nykyforova. Zaporozhzhye: “Tandem-U” 86 s. [in Ukrainian].
26. Shepel, F. (2014). Dlya nas Marusya – ne prosto Mariya. Nikhto ne khotiv pomyraty, abo represovanyy Yelysavet-Zinov'yevs'k-Kirovo-Kirovohrad [For us, Marusya is not just Maria]. Kirovohrad: Imex-LTD. 390 s. [in Ukrainian].
27. Yalanskyi V., Veryevka, G. (1999). Nestor i Halyna: rozpovidayut fotokartky [Nestor and Halyna: tell the story of photo cards]. Kyiv–Hulyaypole, 544 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.01.2023
The article was received 19 January 2023

УДК 272:725-051]+94(477.83-2)1939/1945
DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-4

РЕПРЕСІЇ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ РИМО-КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ СВЯЩЕННИКІВ ЛЬВІВСЬКОЇ АРХІДІЄЦЕЗІЇ (1939–1945 РР.)

Хом'як Павло Павлович,
*аспірант факультету історії,
політології та національної безпеки
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
paolo.chomiak@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4825-9009*

Мета та методологія дослідження. Мета наукового дослідження полягає в тому, щоб на підставі комплексного та об'єктивного аналізу архівних джерел та наукової літератури визначити особливості релігійної діяльності священників Римсько-Католицької Церкви та встановити причини та передумови їхньої трагічної загибелі на прикладі кількох священників Львівської архідієцезії. Під час наукового дослідження використовувались порівняльно-історичний метод, історико-систематичний метод, структурно-тематичний принцип історіографії, встановлювались причинно-наслідкові зв'язки та застосовувався метод аналізу та синтезу історичних джерел.

Результати та висновки. На основі цих методів було досягнуто таких результатів: встановлено передумови жорстокої діяльності радянської влади стосовно римо-католицького духовенства; встановлено основні методи, за допомогою яких тоталітарний режим проводив політику ліквідації структури Церкви; встановлено та проаналізовано життєдіяльність кількох представників римо-католицького духовенства, які трагічно загинули від рук радянського режиму; досліджено основні причини арештів, ув'язнень та смертних вироків, які виголошувались священникам Львівської архідієцезії; проаналізовано джерельну базу, на основі якої здійснювалось дослідження біографічних даних священнослужителів. Під час аналізу літератури, яка використовувалась у процесі дослідження, у вітчизняній історіографії виявлено брак відомостей про життя та діяльність священників Львівської архідієцезії. Таким чином, одним із результатів дослідження є привернення уваги сучасного наукового світу та соціуму до такої проблематики, адже важливе завдання, яке стоїть перед вітчизняними дослідниками, полягає у відновленні історичної справедливості шляхом дослідження людських жертв, які трагічно загинули за вірність своїй діяльності та місії.

Процес ліквідації структури Римсько-Католицької Церкви у досліджуваний період є одним із найжорстокіших методів боротьби із релігією у тогочасному комуністичному радянському союзі. Оскільки, на думку представників окупаційного тоталітарного режиму, саме Римсько-Католицька Церква становила найбільшу загрозу для радянського режиму, представники відповідних органів та структур проводили нищівну та безжальну політику стосовно римо-католицького духовенства. У статті на прикладі кількох людських доль розкрито методи, які використовувались тоталітарним окупаційним режимом задля досягнення мети атеїзації суспільства шляхом спроб ліквідації Церкви та її представників.

Ключові слова: римо-католики, священники, СРСР, Львівська архідієцезія, жертви режиму.

REPRESSION BY THE SOVIET AUTHORITY AGAINST THE ROMAN CATHOLIC CLERGY OF WESTERN UKRAINE AS AN EXAMPLE OF PRIESTS OF THE LVIV ARCHDIOCESE (1939–1945)

Khomiak Pavlo Pavlovych,
*Graduate Student at the Faculty of History,
Political Science and National Security
Lesya Ukrainka Volyn National University
paolo.chomiak@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4825-9009*

Purpose and methodology of the study. The purpose of the scientific research is to determine, on the basis of a complex and objective analysis of archival sources and scientific literature, the specifics of the religious activity of the priests of the Roman Catholic Church and to establish the reasons and prerequisites for their tragic death using the example of several priests of the Lviv Archdiocese. During the scientific research, the comparative-historical method, the historical-systematic method, the structural-thematic principle of historiography were used, cause-and-effect relationships were established, and the method of analysis and synthesis of historical sources was used.

Results and conclusions. On the basis of these methods, the following results were achieved: the prerequisites for the brutal activity of the Soviet authorities in relation to the Roman Catholic clergy were established; established the main methods by which the totalitarian regime achieved and carried out the policy of liquidation of the structure of the Church; the life activities of several representatives of the Roman Catholic clergy who died tragically at the hands of the Soviet regime were established and analyzed; the main reasons for the arrests, imprisonments and death sentences handed down to the priests of the Lviv Archdiocese were investigated; the source base, on the basis of which the study of the biographical data of clergymen was carried out, was analyzed. During the analysis of the literature used in the research process, a lack of information about the life and activities of the priests of the Lviv Archdiocese was revealed in the domestic historiography. Thus, one of the results of the study is to draw the attention of the modern scientific world and society to this issue, because the important task facing domestic researchers is to restore historical justice through the study of human victims who tragically died for loyalty to their activities and mission.

The process of liquidation of the structure of the Roman Catholic Church during the period under study is one of the most brutal methods of fighting religion in the then communist Soviet Union. Since, according to representatives of the occupying totalitarian regime, it was the Roman Catholic Church that posed the greatest threat to the Soviet regime, the representatives of the relevant bodies and structures conducted a degrading and ruthless policy towards the Roman Catholic clergy. Using the example of several human destinies, the article reveals the methods used by the totalitarian occupation regime to achieve the goal of atheism of society through attempts to liquidate the Church and its representatives.

Key words: Roman Catholics, priests, USSR, Lviv Archdiocese, victims of the regime.

1. Вступ.

Актуальність цього дослідження набула особливого значення у часи відновлення Незалежності України та є важливим аспектом у процесі становлення історичної пам'яті і формуванні новітньої вітчизняної історіографії. З огляду на багаторічні замовчування та приховування реального стану речей, а саме спроби ліквідації не лише структури Римсько-Католицької Церкви, а й масового знищення представників духовенства та мирян, особливо важливо вшанувати пам'ять трагічно загиблих людей шляхом повноцінної науково-дослідної роботи. Це дослідження на основі біографічних даних та архівних матеріалів, на прикладі кількох представників Львівського римо-католицького духовенства містить докладні відомості про скоєння злочинів радянським керівництвом проти священників, які навіть під час правління тоталітарного режиму не зрадили своїй діяльності та продовжували виконувати свої душпастирські обов'язки. За основу дослідження взято відомості про передумови такого ставлення до представників саме Римсько-Католицької Церкви, а також аналізується діяльність духовенства, за яку вони стали жертвами комуністичного режиму.

Ця стаття несе у собі як наукове, так і гуманітарне навантаження, що зумовлене актуальністю подій сьогодення та спрямоване на відновлення історичної правди та справедливості.

Метою статті є визначення особливостей релігійної діяльності священників Римсько-Католицької Церкви та встановлення причин і передумов їхньої трагічної загибелі на прикладі кількох священників Львівської архідієцезії на основі комплексного та об'єктивного аналізу архівних джерел та наукової літератури.

Методологію дослідження становлять принципи критичної оцінки, порівняльно-історичний метод, історико-систематичний метод, структурно-тематичний принцип історіографії,

встановлювались причинно-наслідкові зв'язки та застосовувались методи аналізу та синтезу історичних джерел.

Історіографія. Під час наукового дослідження автором переважно використовувались публікації закордонних дослідників, що пов'язано із найбільшою кількістю матеріалів, історіографічних та архівних даних. На жаль, у вітчизняній, а тим паче радянській історіографії, практично не міститься відомостей про трагічно загиблі жертви, які постраждали від рук режиму, що пов'язано із цензурою наукових публікацій та заборонаю висвітлення історичної правди в радянський період, а як наслідок, нестача джерельної бази вплинула на сучасних вітчизняних науковців. Однак у працях українських науковців міститься цінна інформація, пов'язана із передумовами жорстокого ставлення до представників Церкви зі сторони радянського керівництва. Беручи за основу архівні та біографічні дані священників, які виконували свої душпастирські обов'язки у Львівській архідієцезії, вдалось встановити причини їхньої загибелі та відновити історичну справедливість. За основу дослідження взято історіографію таких авторів, як: Р. Дзвонковскі, С. Шемашко, А. Роспонд, П. Олеховскі, Т. Мадала, Б. Чаплицький, В. Войналович, С. Горбач та В. Байдич.

2. Передумови діяльності радянської влади стосовно римо-католицького духовенства

Дослідження державно-церковних відносин у СРСР слід аналізувати у контексті правових відносин між державою і домінуючою у СРСР Руською православною церквою. Захоплені радянським урядом території Заходу України були заселені етнічними меншинами та здебільшого не були інтегровані в комуністичне суспільство з російською історією та культурою. Для тодішньої влади західно-українське суспільство становило неабияку загрозу для подальшого функціонування партії та встановлення режиму безпосередньо по

всій території України. Передусім таку загрозу вбачали у Римсько-Католицькій Церкві, ставлення до якої визначалось політичними цілями, а завдання партійно-державного режиму радянської влади полягало в знищенні будь-яких проявів релігійності та національної приналежності (Олеховський, 2017). Втім у 20-х роках XX століття Католицька Церква у СРСР нараховувала близько 1 600 000 вірних, що і стало причиною застосування радикальних заходів у боротьбі з представниками етнічних меншин, а насамперед з духовенством. Не менш важливим є і той факт, що у міжвоєнний період до 80% віруючих Римсько-Католицької Церкви на Заході України за національністю становили поляки. Натомість на Півдні чи Сході України римо-католицькі парафії склалися переважно з німців (Дзвонковскі, 1997). У міжвоєнний період римо-католики СРСР зазнавали жорстоких репресій і депортацій не лише за релігійною, а з початком радянсько-німецької війни і за національною ознакою (Байдич, 2017: 64–79).

Серед основних причин такої політики комуністичної влади щодо католицького духовенства слід виділити кілька основних аспектів, які полягають в тому, що і духовенство, і миряни сприймалися як «агенти Ватикану», про що неодноразово наголошувалось у численних промовах тоталітарної правлячої верхівки (Чаплицький, 2000). Сама політика радянської влади визначала римо-католицький центр – Ватикан – зовнішньо-політичним ворогом СРСР. Тому за внутрішньою церковною статистикою після Ризького миру 1921 р. на підрадянських теренах залишилося 504 парафіяльних храмів Римсько-Католицької Церкви, 141 філія, 533 каплиці та 58 ораторій. Натомість, за даними НКВС, у межах РРФСР на 1928 р. кількість католицьких храмів скоротилася вже до 128.

Досліджуючи передумови спроби ліквідації Римсько-Католицької Церкви та її священників і мирян, варто зосередити увагу на правовому полі, адже важливим є той факт, що жодного законодавчого акта про заборону релігійного культу у СРСР не було ухвалено (Дзвонковскі, 1997: 59–107). Таким чином, радянський тоталітарний режим залишав собі простір для маневрування, вибіркового розгляду щодо конкретної релігійної організації, зважаючи на ті чи інші обставини, щоб елімінувати із суспільного й особистого життя громадян СРСР. Основним фактором боротьби проти Католицької Церкви були не лише політичні, суспільно-історичні чи соціально-економічні протистояння, але тривале в часі протиборство між Москвою та Римом, що своєю чергою мало спричинити вплив на віруючих (Войналович, 2005: 603–604).

Зважаючи на те, що Церква становила загальносуспільну загрозу перед повноцінним

утвердженням радянських наративів у соціум, правляча верхівка вдавалась до всіх можливих заходів, покликаних повністю ліквідувати Церкву як структуру, а також людей, які сповідували західну традицію. Передусім загроза полягала у самих священниках, які своїм вченням протистояли принципам комуністичного суспільства. Таким чином, не обійшлося без жертв серед духовенства, більшість яких була звинувачена у «контрреволюційній діяльності» на користь Ватикану (Горбач, 1998).

3. Жертви серед Львівського римо-католицького духовенства 1939–1945 рр.

У своїй антирелігійній діяльності радянська влада, яка вбачала потенційну загрозу саме в представниках римо-католицького духовенства, проводила активну роботу щодо обшуків, арештів та врешті розстрілів або ув'язнень у концтаборах.

Серед перших жертв радянських репресій став кс. Ян Казимир Гах, який був випускником Львівської митрополичої семінарії. Працював вікарієм парафії в Тартакові, а з 1925 р. був адміністратором парафії в Котові. Радянські солдати розстріляли священника 19 вересня 1939 р. на підставі звинувачення у стрільбі з вежі костелу по загонах Червоної Армії, що саме входила у місто (Biała Księga, 2007).

Кс. Едвард-Антоній Хома також став жертвою радянської окупаційної влади. Він народився 26 грудня 1889 р. у м. Золочів, що на Львівщині. Едвард Хома навчався у Львівській семінарії та в університеті Яна Казимира у Львові. Після свячення був вікарієм у парафії в Болахові та Язлівці. Згодом був направлений працювати адміністратором у парафію у Бураківці. У 1917 р. внаслідок мобілізації направлений до австрійського війська, де виконував обов'язки капелана: спочатку у 105-му польовому госпіталі, а пізніше у 100-му полку. З 3 листопада 1918 р., під час оборони Львова, був капеланом 30-ї частини оборони міста, а з липня 1919 р. став військовим капеланом IV піхотної дивізії. У міжвоєнний період був професійним капеланом військ у званні майора. З 1932 р. служив керівником душпастирського району, а згодом був настоятелем парафій у Скерневичах, Барановичах, у Слонімі і Радомі (Катинь, 1995). За досягнення у військовій службі у 1939 р. отримав нагороду Хреста Заслуги. Втім у вересні 1939 р. з приходом Червоної Армії був ув'язнений у табір для польських офіцерів у Старобільську. У квітні–травні 1940 р. разом з іншими 4410 в'язнями розстріляний у Катині (Мадала, 1996).

Восени 1939 р. арештували кс. Кароля Богуцького. Він народився 26 січня 1868 р. у Бродах у родині Йосифа й Анастасії Гусарських. Це була багатодітна родина бондаря. Після успішного закінчення гімназії в Бродах 1 жовтня 1889 р. вступив до архієпископальної семінарії у Львові.

16 липня 1893 р. отримав свячення у священники та паралельно вивчав теологію на теологічному факультеті університету Яна-Казимира у Львові. Служив вікарієм у Сереті та в Чернівцях, пізніше у Станіславові, де був катехитом у школі ім. Адама Міцкевича. У 1903 р. отримав призначення на посаду військового капелана в австрійській армії при Командуванні XI піхотного корпусу у Львові. Після завершення Першої світової війни був старшим капеланом XI піхотної дивізії на галицькому фронті. У своєму служінні він не тільки проводив молебні для солдат, але й обходив окопи, шпиталі і перев'язочні пункти, де сповідав поранених. У 1919 р. кс. Кароль Богуцький за розпорядженням польового єпископа Станіслава Галля був прийнятий до Польського війська як старший капелан Гарнізонного шпиталю у Львові. У грудні 1921 р. затверджений деканом генерала і скерований до Любліна на посаду декана командування Другого округу. У 1923–1928 рр. виконував обов'язки очільника військового душпастирства командування Корпусу IV округу у Львові. 31 травня 1929 р. вийшов на пенсію і оселився у Львові, де став капеланом сестер Бенедиктинок та був катехитом у школі, якою ці сестри опікувалися. У 1938 р. повернувся до Бродів, вів суспільну і харитативну діяльність (Дзвонковські, 2003). Восени його заарештувало КДБ, але завдяки інтервенції євреїв-комуністів отримав звільнення. Втім 9 квітня 1940 р. на нього знову було накладено арешт, а 5 липня отримав звинувачення від оперативного офіцера КДБ Федуніна за скоєння злочину згідно зі ст. 54-14 Карного кодексу УРСР. Підставою для звинувачення став зв'язок із Польським військом. Як покарання кс. Кароль Богуцький спочатку був висланий до Херсона, а пізніше до Карлага поблизу Акмолінська в Казахстані, де 7 лютого 1942 р. помер (Biała Księga, 2007).

Серед жертв радянського режиму присутнє ім'я кс. Адама Громадовського. Народився 31 жовтня 1912 р. у Львові в родині Станіслава і Марії Щепанських. Після завершення навчання в початковій і середній школі був прийнятий у Львівську семінарію, а вже 26 червня 1938 р. був висвячений на священника. Першим місцем праці стала парафія у Варенжі, а з 28 лютого 1939 р. – парафія в Підволочиську над Збручем (Дзвонковські, 1997). Із приходом радянської влади 6 січня 1940 р. був арештований КДБ і отримав звинувачення за ст. 54-2 і 54-11 у приналежності до антирадянської польської військово-повстанської організації в Здолбунові, метою якої було повалення радянського режиму і становлення польської державності, а також на підставі розповсюдження нелегальної літератури. На підставі арешту був привезений до Тернополя на вул. Міцкевича з метою слідства. 15 березня 1941 р. відбулося судове засідання, що тривало близько

10 хв. Після швидкого розгляду справи священник отримав вирок: 10 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав згідно зі ст. 54-12 Карного кодексу УРСР. До цього звинувачення додали також звинувачення «про замовчування перед владою про існування згаданої організації». За вирок суду був направлений до в'язниці в Бердичеві. Отця стратили радянські солдати у Війлівцях разом з трьома іншими в'язнями за підозрою у шпигунстві на користь німців (Biała Księga, 2007).

Кс. д-р Єжи Ягляж став одним зі священників, які загинули за свою релігійну діяльність та приналежність до римо-католицького духовенства. Народився у 1909 р. у Львові. Після закінчення школи був прийнятий до духовної семінарії у Львові. У 1929 р. майбутній священник відправився на навчання до Інсбрука в Австрію, а вже у 1932 р. отримав священницькі свячення. Кс. Ягляж добре володів європейськими мовами, яких знав аж 7. Продовжуючи своє успішне навчання, у 1934 р. здобув докторат з канонічного права і того ж року написав працю «Проблема кодифікації подружнього права у Польщі». Після повернення до Львівської архідієцезії працював вікарієм у Золочеві, катехитом у Тернополі, а з 1935 р. служив у Станіславові. У 1938 р. через нещасний випадок отримав травму голови і до кінця своїх днів мав серйозні проблеми зі здоров'ям. На цій підставі священник повернувся до Львова, втім без жодних церковних обов'язків. Впродовж кількох років працював асистентом в університеті Яна-Казимира у Львові, куди направився, ймовірно, за рішенням церковної влади (Дзвонковські, 1997). Під час вторгнення окупаційної радянської влади у жовтні 1939 р. вступив у лави польської підпільної організації під псевдонімом «Шторм», втім 17 лютого 1940 р. був арештований органами КДБ й ув'язнений у Самборі, звідки пізніше був переведений до Львова. Священник отримав звинувачення на підставі того, що з 1939 р. був активним членом і одним з керівників повстанської контрреволюційної організації, метою якої було збройне повалення радянської влади. До цього додано, що, правдоподібно, керував інформаційним відділом і співпрацював з польськими й англійськими шпигунами та і сам здійснював шпигунську діяльність. Вже 22–23 листопада того ж року в Києві був засуджений до смертної кари разом з трьома поляками згідно зі ст. 54-1 а, 54-2 і 54-11 Карного кодексу УРСР. Вирок виконано 16 січня 1941 р. у Києві (Biała Księga, 2007).

Подібна доля спіткала кс. Тадеуша Телігу. Народився в Кракові. Був випускником вищої семінарії у Львові. Після успішного завершення навчання у семінарії отримав священницькі свячення у 1912 р., після чого працював вікарієм у Підволочиську, Озерній, Беднарові,

був катехитом у Скальмежі, Сокалі, Снятині. Пізніше – настоятель у Дзвинячці, де під час Першої світової війни сповідав і готував до смерті хворих на тиф, унаслідок чого сам важко захворів. У травні 1920 р. організував перевезення до Варшави труни з рештками похованого там архієпископа Зигмунта Щенсного Фелінського. Від 1930 р. – адміністратор парафії у Вербці поблизу Бучача, а через 10 років 10 лютого 1940 р., під час першої хвилі депортації поляків до СРСР, добровільно подався зі своїми парафіянами на заслання до Комі в Архангельському краї (Дзвонковські, 2003). Згодом, 23 грудня 1940 р. був арештований силами КДБ у Ношулі за таємну душпастирську працю та отримав ув'язнення у Сиктивкарі (Rospond, 1994). У 1941 р. захворів запаленням легень, що переросло у стадію гострого туберкульозу. Після проведення слідства був звільнений і отримав можливість повернутися до Ношуля. Однак священник так і не скористався з цієї нагоди, оскільки влітку 1941 р. помер у Сиктивкарі (Biała Księga, 2007).

Зустрівшись з окупаційною владою, львівське духовенство було вимушене заплатити високу ціну за свою вірність місії Церкви, стаючи на захист християнських ідеалів нерідко ціною власного життя. Серед священників Львівської архієпархії тоді були такі, інформація щодо подальшої долі яких невідома. Серед таких виділяється постать кс. Яна Шіллера, який народився у 1914 р., закінчив Львівську духовну семінарію, будучи водночас студентом богословського факультету Університету Яна-Казимира у Львові. У 1937 р. отримав рукоположення у священники, після чого працював вікарієм у Коломиї, а пізніше капеланом і секретарем архієпископа Болеслава Твардовського. У вересні 1939 р. заангажувався у підпільну працю у Львові, в ході якої надавав допомогу польським офіцерам, полегшуючи їм перетин кордону з Румунією. За таку підпільну діяльність проти радянської влади, ймовірно, у 1940 р. був арештований КДБ. У листі Посольства РП у Куйбишеві від 22 грудня 1942 р. про нього згадується як про одного із тих, кого вивезли зі Львова в травні 1941 р. Подальша доля кс. Яна Шіллера невідома. Втім, аналізуючи діяльність радянської влади щодо римо-католицького духовенства, можна припустити, що загинув від рук радянської влади (Archiwum Instytutu Polskiego).

В алфавітному списку з 5822 польських громадян, арештованих КДБ у районі Львова і Дрогобича в 1939–1941 рр., згадується про кс. Броніслава Шведа, який народився 20 січня 1895 р. у Рудниках над Сяном, закінчив Львівську духовну семінарію та отримав священницькі свячення в 1918 р. у Львові. З 1918 р. служив вікарієм у Рогатині та Снятині. З 1924 р. виконував обов'язки катехита і префекта гімназії і ліцею № 2,

у державній Купецькій гімназії і Торговій школі у Станіславові. Того ж року отримав призначення на посаду в'язничного капелана у Станіславові, де згодом одержав звання капітана. Після радянського вторгнення в 1939 р. був арештований росіянами під час затримання польського в'язничного персоналу у Станіславові, внаслідок чого спочатку перебував у в'язниці у Станіславові. Згодом кс. Броніслав Швед був вивезений до в'язниці в Києві, а пізніше до концтабору Старобільська. Напередодні Різдва, 24 грудня 1939 р., імовірно, перевезений до в'язниці на Бутирці в Москві, а весною 1940 р. отримав направлення до концтабору для польських офіцерів Осташкова. Звідти переведений на місце страти у Твері, де 5 квітня 1940 р. був страчений разом з іншими в'язнями табору (Biała Księga, 2007).

Однак не всі священники, котрі перебували у в'язницях НКВС, отримали покарання розстрілом. Деяким із представників духовенства з різних причин вдалося уникнути смерті.

Одним із вцілілих у катівнях НКВС був кс. Франциск Кубенський. Народився 1 вересня 1885 р. у Скавіні. Священницькі свячення отримав 1908 р. у Львові. У 1920 р. отримав призначення на посаду настоятеля у парафії Настасів та брав активну участь у суспільно-релігійному житті парафії, за що відзначений Срібним Хрестом «За заслуги». Відразу з настанням радянської окупації у 1939 р. був арештований органами НКВС у Тернополі і вивезений до табору. Однак через кілька років, а саме у серпні 1941 р., потрапив під амністію для представників польської національності. Далі був переведений до Польської армії під проводом генерала В. Андерса і в 1942 р. покинув територію СРСР. Про подальшу долю священника відомо, що кс. Франциск Кубенський виїхав до дієцезії в Південній Африці та у 1958 р. отримав звання прелата. Згодом він був генеральним вікарієм та радником єпископів Б. Гіппеля і М. Готшляка. Помер у місцевості Джордж у Південній Африці 24 листопада 1971 р. (Дзвонковські, 2003).

За свою публічну і релігійну діяльність у Львівській архієпархії від рук КДБ постраждав кс. Адам Врубель, народжений 29 жовтня 1895 р. у Тамановицях. У 1914 р. майбутній священник вступив до Львівської духовної семінарії, а на початку Першої світової війни був призваний до австрійської армії і пізніше – до школи офіцерів. Завдяки старанням архієпископа Й. Більчевського кс. Адам Врубель був звільнений з війська, а 29 травня 1919 р. висвячений на священника. Відразу після свячень отримує направлення до праці вікарія і катехита початкових і середніх шкіл Рогатина. У 1921 р. призначений вікарієм і катехитом у жіночій педагогічній семінарії у Коломиї. Вже у 1924 р. кс. Врубель був призначений адміністратором у парафії у Залозцях, де збудував храм

і плебанію та добудував дім місцевого осередку організації «Сокіл». У 1927 р. призначений настоятелем у парафії в Монастириськах, а з 1933 р. служив настоятелем у парафії в Могильниці. За свою діяльність був нагороджений Золотим Хрестом «За заслуги» (Дзвонковські, 1997). Втім після вибуху Другої світової війни і з початком радянської окупації 26 жовтня був арештований органами КДБ як один з перших священників за обвинуваченням – «буржуїзм» та «знущання з парафіян». У лютому 1940 р. військовий трибунал виніс йому смертний вирок згідно зі ст. 54-10, 54-13 Карного кодексу УРСР. Понад 30 днів перебував у камері смертників в очікуванні на виконання вироку. Завдяки клопотанням парафіян 12 квітня 1940 р. кара смерті була замінена на 10 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав. За наказом 8 травня 1940 р. кс. Адам Врубель перевезений до Харківської в'язниці, а вже звідти скерований до Севвостоклагу на Колимі в Магаданській області, що мав високу смертність серед в'язнів та характеризувався нелюдськими умовами. Там священник працював у копальні олова. Однак 28 вересня 1941 р. на підставі амністії поляків був звільнений і залишив табір з групою 40 представників польської національності. 18 жовтня того ж року був прийнятий капеланом запасу для родин поляків у Нукусі, а пізніше переведений на посаду капелана Першого полку уланів креховецьких військ генерала В. Андерсена, які тоді саме формувалися, а паралельно проводив діяльність щодо порятунку людей від голодної смерті. У березні 1942 р. йому вдалося покинути територію СРСР. Після того спочатку перебував в Ірані, а в 1947 р. прибув з Польським військом до Британії, де отримав ступінь майора. Аж до смерті опікувався поляками та вірянами інших національностей в Англії. Помер 8 вересня 1993 р. та похований у Перемишлі (Archiwum Instytutu Polskiego).

Ще одним священником, якому вдалося вижити у в'язниці НКВС, був кс. Володимир Микола Ценьський. Народився 6 квітня 1897 р. у Львові. Після закінчення середньої школи зробив спробу вступити до духовної семінарії у Львові, однак через слабе здоров'я отримав відмову. Після відмови у вступі до семінарії навчався в Аграрній академії у Дублянах, а рільничу практику проходив у маєтку Чарторійських у Пелкінях. Після чергової відмови у прийнятті до семінарії вивчав філософію і теологію в швейцарському університеті у Фрибурзі, а після закінчення був прийнятий до Львівської семінарії. 4 лютого 1924 р. прийняв таїнство Священства, після чого працював вікарієм у Жовкві, де заразився тифом внаслідок сповідання хворих греко-католиків. Пізніше кс. Володимир Микола Ценьський отримав переведення до парафії Велдідж, де був капеланом Згромадження

Сестер Непорочного Зачаття в Ніжневі. А вже з 1930 р. виконував обов'язки директора виховних закладів Фундації Абрамовичів. У 1935 р. був призначений настоятелем у Зимній Воді. Згодом, 17 квітня 1939 р. став настоятелем парафії св. Магдалини у Львові (Duszpasterz Polski Zagranicą, 1985). Із початком Другої світової війни був активно задіяний у суспільному житті, а саме у 16 парафіях Львова організував допомогу для воєнних біженців з центральної Польщі, відкрив їдальню для студентів духовної семінарії, яку перед тим закрили представники радянської влади. Під псевдонімом «Пом'ян» брав участь у підпільній діяльності, працював на посаді керівника відділу соціальної та душпастирської опіки командування округу № 3 Союзу збройної боротьби. Однак через свою діяльність задля відродження Польщі і допомоги біженцям був арештований КДБ 17 квітня 1940 р. Як наслідок, спочатку перебував у в'язниці на Замарстинові, а згодом був перевезений до в'язниці у Лефортові, потім на Бутирку, Луб'янку та в кінцевому результаті опинився в центральній в'язниці КДБ Москви. Згідно з архівними даними відомо, що під час перебування в Луб'янці неодноразово піддавався тортурам, у тому числі психічним знущанням, а представники КДБ пробували схилити його до співпраці. Однак 7 червня 1941 р. кс. Володимир Микола Ценьський отримав вирок смерті (Siemaszko, 1999: 250–251). Унаслідок амністії польських громадян 15 серпня 1941 р. кару смерті кс. Ценьського відмінено і звільнено його з в'язниці. 2 вересня 1941 р. священник долучився до війська генерала В. Андерсена, котрого теж звільнили з Луб'янки. 3 вересня 1941 р. був призначений очільником польського військового душпастирства і отримав звання майора, а пізніше полковника. Серед заслуг кс. В. Ценьського була організація душпастирства поляків на півдні Росії, саме з його ініціативи з'явилися перші видання для капеланів, що було першим друком літургійного характеру на території СРСР. Священник вів переговори з радянською владою щодо евакуації цивільного населення, організував транспорт, проводив пошуки поляків, зниклих на території Радянського Союзу. 27 червня 1942 р. у його присутності генерал В. Андерс слав визнання віри і прийняв католицизм. У серпні 1942 р. кс. В. Ценьський разом з останнім підрозділом Польського війська покинув територію СРСР. Він також брав участь у марші польських військових і цивільних через Персію, Ірак і Палестину. Згодом воював під час кампанії в Північній Африці, а пізніше разом з II Польським корпусом в Італії, за що був нагороджений Хрестом Хоробрих і Золотим Хрестом Заслуги з Мечами. У жовтні 1946 р. прибув до Великої Британії, де був душпастирем польських біженців. Належав до грона засновників

місцевого Інституту Польської католицької акції в 1947 р. Відмовився прийняти посаду в еміграційному уряді Речі Посполитої. Весною 1955 р. вступив до монастиря цистерсів-трапістів в абатстві Нотр-Дам у Нормандії. П'ятьма роками пізніше склав вічні обіти. У монастирі займався веденням сільського господарства. Помер 20 січня 1983 р. і був похований на місцевому чернечому кладовищі (Duszpasterz Polski Zagranicą, 1985).

4. Висновки.

Отож, проблематика висвітлення жертв римсько-католицького духовенства, а зокрема представників Львівської архідієцезії, є малодослідженим питанням у сучасній історіографії. З огляду на тривалий період перебування західно-українських і не тільки земель у складі СРСР, дослідження трагічної загибелі сотень та навіть тисяч невинних жертв і до сьогоднішнього дня не втрачає своєї актуальності. Арешти, ув'язнення, смертна кара та інші види покарань, які застосовувались стосовно священнослужителів, мали на меті цілком ліквідувати

структуру Церкви як у юридичному та політичному аспектах, так і соціально-культурному. З огляду на те, що радянська верхівка вбачала у представниках Римсько-Католицької Церкви «агентів» та колаборантів, на державному рівні проводились жорсткі заходи щодо тотального викорінення проявів релігійності у комуністичному суспільстві. Саме задля досягнення цієї мети з допомогою КДБ проводились масові арешти священників, які здебільшого увінчувались розстрілом або ув'язненням у концтаборах. Список жертв, який наведений у цьому науковому дослідженні, містить лише невелику частину всіх трагічно загиблих священників та має на меті привернути увагу суспільства та наукового світу до такої проблематики.

Таким чином, беручи за основу біографічні дані реальних людей, які стали невинними жертвами радянського режиму, підтверджується той факт, що у своїй діяльності радянська влада використовувала всі методи задля ліквідації структури Церкви загалом ціною людських життів.

Література:

1. Байдич В. Антирелігійна діяльність радянської влади проти римо-католицької церкви в Україні (1958–1960 рр.). *Хмельницькі краєзнавчі студії* : науково-краєзнавчий збірник. Хмельницький : ФОП Стрихар А.М., 2017. Вип. 11. С. 64–79.
2. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політологічний дискурс / Національна академія України ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Київ, 2005. С. 603–604.
3. Горбач С. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953). *Український історичний журнал*. 1998 (листопад–грудень). № 6 (423) / Національна академія наук України ; Інститут історії України ; Інститут політичних і етносоціальних досліджень. С. 69.
4. Чаплицкий Б. Книга памяти: мартиролог католической церкви в СССР. Комиссия «Мартиролог-2000» Апост. администрации для католиков Севера Европ. части России. Москва, 2000. LXIII, 766 с.
5. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. W. Sikorskiego w Londynie, A.7.672/1. Załącznik nr 251. A.11.49/15; KOL, 342/IV
6. Biała Księga. Martyrologium duchowieństwa – Polska XX w. (lata 1914–1989). Dane osobowe. URL: <http://www.swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/HTMs/POLISHRELIGIOUSmartyr0966.htm> (дата звернення: 12.01.2023).
7. Duszpasterz Polski Zagranicą. *Rzym*. 1985. Nr. 2 (155). S. 303.
8. Dzwonkowski R. Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii. Lublin, 1997. S. 73.
9. Dzwonkowski R. Leksykon duchowieństwa polskiego represjowanego w ZSRS 1939–1988, Lublin, 2003. S. 16.
10. Dzwonkowzki R. Odrodzenie Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w ZSRR. *Polacy w kościele Katolickim w ZSRR* / pod red. ks. E. Walewandra. S. 213–214.
11. Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 1: Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939 – marzec 1940 / red. nauk. W. Materski, Warszawa, 1995.
12. Małała T. Polscy księża katolicy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918 r., Lublin. 1996.
13. Olechowski P. Między ołtarzem a gabinetem partyjnym. Kościół rzymskokatolicki w sowieckim Lwowie w latach 1953–1959 w świetle raportów pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych w obwodzie lwowskim. *Pamięć i Sprawiedliwość*. № 1 (29). 2017. S. 177.
14. Rospond A. Z Żurowa w głąb tajgi syberyjskiej [w:] Polacy Rosji mówią o sobie, wybór i wstęp E. Walewander. T. 2. Lublin, 1994. S. 176.
15. Siemaszko S. Świadkowie przeżyć sowieckich 1939–1946. Londyn, 1999. S. 250–251.

References:

1. Baidych, V. (2017). Antyrelihiina diialnist radianskoi vlady proty rymo-katolytskoi tserkvy v Ukraini (1958–1960 rr.). *Khmelnytskyi kraieznavchi studii*: nauково-kraieznavchy zbirnyk [Anti-religious activities

- of the Soviet authorities against the Roman Catholic Church in Ukraine (1958–1960)]. Khmelnytskyi : FOP Strykhar A.M. Vyp. 11. S. 64–79.
2. Voinalovych, V. (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutiv v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: Politolohichni dyskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: Political discourse]. Natsionalna akademiia Ukrainy. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen. Kyiv. S. 603–604.
 3. Horbach, S. (1998). Deiaki aspekty vidnosyn mizh Vatykanom ta SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (1945–1953) [Some aspects of relations between the Vatican and the USSR after the Second World War (1945–1953)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1998 (lystopad–hruden). № 6 (423) / Natsionalna akademiia nauk Ukrainy ; Instytut istorii Ukrainy ; Instytut politychnykh i etnosotsialnykh doslidzhen. S. 69.
 4. Chaplytskyi, B. (2000). Knyha pamiaty: martyroloh katolycheskoi tserkvy v SSSR [The book of remembrance: martyrology of the Catholic Church in the USSR]. Komysyia “Martyroloh-2000” Apost. admynystratury dlia katolykov Severa Evrop. chasty Rossyy. Moskva. LXIII, 766 s.
 5. Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. W. Sikorskiego w Londynie [Archive of Polish Institute and Museum the name of Gen. of V. Sikorskiego in London], A.7.672/1. Załącznik nr 251. A.11.49/15; KOL, 342/IV.
 6. Biała Księga. Martyrologium duchowieństwa – Polska XX w. (lata 1914–1989). [White-book. Martirologium of clergy – Poland of XX c. (1914–1989). Personal information]. URL: <http://www.swzygmunt.knc.pl/MARTYROLOGIUM/POLISHRELIGIOUS/vPOLISH/HTMs/POLISHRELIGIOUSmartyr0966.htm> (Last accessed: 12.01.2023).
 7. Duszpasterz Polski Zagranicą [Polish Pastor by foreign Country]. *Rzym*. 1985. Nr 2 (155). S. 303.
 8. Dzwonkowski, R. (1997). Kościół katolicki w ZSRR 1917–1939. Zarys historii [Catholic Church in the USSR 1917–1939. Contours of history]. Lublin. S. 73.
 9. Dzwonkowski, R. (2003). Leksykon duchowieństwa polskiego represjonowanego w ZSRS 1939–1988 [Lexicon of the Polish clergy of repressed in ZSRS 1939–1988]. Lublin. S. 16.
 10. Dzwonkowski R. Odrodzenie Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego w ZSRR. Polacy w kościele Katolickim w ZSRR, pod red. ks. E. Walewandra. [Revival of Church of the catholic Latin ceremony in the USSR. Poland in the Catholic church in the USSR]. S. 213–214.
 11. Katyń. (1995). Dokumenty zbrodni, t. 1: Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939 – marzec 1940. [Katin. Documents of crime, t. 1: Prisoners of war of unspoken war. August of 1939 – March 1940] / red. nauk. W. Materski, Warszawa.
 12. Małach, T. (1996). Polscy księża katolicy w więzieniach i łagrach sowieckich od 1918 r., Lublin [Polish Catholic priests in prisons and soviet gulags from 1918]. Lublin.
 13. Olechowski, P. (2017). Między ołtarzem a gabinetem partyjnym. Kościół rzymskokatolicki w sowieckim Lwowie w latach 1953–1959 w świetle raportów pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych w obwodzie lwowskim [Between an altar and party cabinet. Roman-Catholic Church in soviet Lviv in 1953–1959 in the light of reports of Council representative in matters of Religious Cults in the Lviv circumference]. *Pamięć i Sprawiedliwość*, 1 (29). S. 177.
 14. Rospond, A. (1994). Z Żurowa w głąb tajgi syberyjskiej [w:] Polacy Rosji mówią o sobie, wybór i wstęp [From Zhurov to the Siberian [in:] taiga Poland of Russia talk about itself, choice and entry]. T. 2. Lublin. S. 176.
 15. Siemaszko, S. (1999). Świadkowie przeżyć sowieckich 1939–1946 [Witnesses of Soviet experiences 1939–1946]. Londyn. S. 250–251.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2023
The article was received 17 January 2023

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2022-40-5>

ОБРАЗ УКРАЇНЦІВ У ПОДОРОЖНІХ ПУТІВНИКАХ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Черемісін Олександр Вікторович,
*доктор історичних наук,
професор кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

Михайленко Галина Миколаївна,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754*

Метою дослідження є характеристика образу українців на території Півдня України на основі травелерів іноземних та російських мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст. **Методологічною основою дослідження** стали методи аналізу, синтезу, фронтиру, локальної історії. **Основні результати дослідження.** Саме у визначений період часу на території південноукраїнського регіону відбулись значущі геополітичні зміни у зв'язку з інкорпорацією краю до складу російської імперії. Ця подія призвела до руху українського населення Полтавщини, Чернігівщини, Подільщини, Волині та інших українських земель з метою колонізації Півдня України. У результаті цих процесів українцями були заселені значні території південноукраїнського регіону. Ці зміни призвели до того, що з'явилося багато бажаючих як серед росіян, так і у середовищі іноземців на власні очі оцінити такі епохальні події і описати у власних мандрівних записках. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. край відвідали аристократи, купці, науковці. Мандрівники залишили по собі подорожні путівники (травелери), які виступають цінним джерелом формування образу українців досліджуваного часу на Півдні України. **Висновки.** У своїх путівниках візитери ділилися побаченими враженнями, які неможливо знайти в інших видах історичних джерел. Однією з провідних тем записок мандрівників став опис побуту українського народу. Центральне місце в їхніх характеристиках посідав характер українців, які проживали на Півдні України. Завдяки мандрівним травелерам удалося презентувати образ життя, заняття, мрії та сподівання місцевого населення, комерційні та лихварські справи тощо. У результаті проведеного дослідження встановлено розбіжності в характеристиках і оцінках іноземних та російських мандрівників щодо характеру і способу життя українців у досліджуваній період часу.

Ключові слова: подорожні путівники, травелери, туризм, мандрівники, Південь України, травелоги.

THE IMAGE OF UKRAINIANS IN THE TRAVELOGUES OF THE LATE 18TH – THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Cheremisin Oleksandr Viktorovych,
*Doctor of Historical Sciences,
Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
al.cheremisin@gmail.com
orcid.org/0000-0003-0173-0489*

Mikhailenko Galyna Mykolaivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods
Kherson State University
irida@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1160-8754*

The research purpose is to characterize the image of Ukrainians in the territory of Southern Ukraine on the basis of the travelogues of foreign and Russian travelers of the late 18th – the first half of the 19th century. **The methodological foundation of the research** involves the methods of analysis, synthesis, frontier and local history. **The main research findings.** In the above-mentioned period of time in the territory of Southern Ukraine there were important geopolitical changes related to incorporation of the region into the Russian Empire. This event resulted in the movement of the Ukrainian population to Poltava, Chernihiv, Podillia, Volyn and other Ukrainian territories in order to colonize the South of Ukraine. As a consequence of these processes, Ukrainians settled in large territories of Southern Ukraine. These changes encouraged many people, among which there were Russians and foreigners, to evaluate such epochal events personally and describe them in their own travelogues. In the late 18th – the first half of the 19th century the region was visited by noblemen, merchants and scientists. The travelers left their travel notes (travel guides) which are a valuable source for the formation of the image of Ukrainians in the examined period of time in Southern Ukraine. **Conclusions.** In their travelogues, the visitors shared the impressions which could not be found in other types of historical sources. One of the major topics of the travelers' notes was description of everyday life of the Ukrainian people. The disposition of Ukrainians living in Southern Ukraine took the central part in their descriptions. Due to those travel notes, it was possible to characterize disposition, lifestyle, activities, dreams and expectations of the local people, commercial and usurious deals etc. The research allowed identifying differences in the characteristics and evaluations of foreign and Russian travelers concerning the disposition and lifestyle of Ukrainians in the examined period of time.

Key words: travel guides, travel notes, tourism, travelers, Southern Ukraine, travelogues.

1. Вступ

Актуальність досліджуваної проблеми залежить від глибокої зміни уявлень про статус Півдня України на сучасному етапі українського державотворення та в умовах повномасштабної війни росії проти українського народу. Новітні події змінили розуміння історії України кінця XVIII – початку XX ст., у зв'язку з чим важливо спростувати штучну «новоросійську теорію» імперії та продемонструвати домінуючу роль українського та європейського чинників у розвитку південноукраїнських територій. Більше того, формується розуміння, що Південна Україна – український регіон, який мав широкі можливості пізнати західноєвропейську культуру та одним із перших долучився до процесу модернізації.

Усвідомлення регіональних особливостей Південної України починається наприкінці XVIII – у XIX ст. Так, наприклад, А. Гурляндт (Гурляндт, 1900), Н. Надеждін (Надеждін, 1844), К. Зеленецький (Зеленецький, 1844), Н. Гудзій (Гудзій,

1888) та інші опублікували в журналах «Записки Одеського історико-старожитного товариства» та «Відомості Таврійського наукового архівного комітету» перекази записок, що друкували мандрівники після подорожей Південною Україною. Досліджуючи травелери, автори не лише аналізували характер подорожей мандрівників, а й презентували власні уявлення про південноукраїнський уклад життя, особливості його становлення, соціокультурну реальність.

Радянська історіографія ігнорувала вивчення образу українського народу, національно-культурну самобутність Півдня України. Дослідницька увага здебільшого зосереджувалася на військових, будівельних та соціально-економічних перетвореннях із застосуванням класового підходу.

Після проголошення незалежності України в 1991 році науковці знову звернулися до історії Південної України. Останніми роками було опубліковано багато історичних праць про розвиток південноукраїнського регіону, зокрема

В. Константинової (Константинова, 2010), А. Дорошевої (Дорошева, 2009), М. Шитюка, В. Щукіна (Шитюк, Щукін, 2008) та ін., присвячених переважно етнічному, соціальному та релігійному просторам Півдня України. Однак, незважаючи на загальний високий рівень репрезентативності історичних досліджень щодо південноукраїнського регіону, слід підкреслити, що попередні студії не зосереджувалися на аналізі цивілізаційного дискурсу, який відбувався між російськими та іноземними мандрівниками.

Метою статті є дослідження образу українців на території Півдня України на основі травелерів іноземних та російських мандрівників кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Для досягнення цієї мети подорожні описи є безцінним джерелом історії формування нових соціокультурних реалій, оскільки їхні автори фіксували власні спостереження в режимі реального часу. Швидким розвитком південноукраїнського регіону цікавилися не лише урядовці та громадські діячі, а й звичайні громадяни багатьох країн, які були стурбовані становищем українського народу, а тому прискіплювали описувати характер і побут українців Півдня України.

2. Типологія образу українців

У візитерів, які відвідали під час своїх мандрівок українські землі, не склалося єдиного та цілісного образу українців. Усі мандрівники розділяли фундаментальні основи характеру українців на два типи – селянський та козацький. Причому з козацького типу похідними виділялись ще 2: вільні матроси та лоцмани. Характеризуючи образ українців, візитери перебували під впливом багатьох стереотипних уявлень, складених ще на батьківщині, але могли чітко виокремлювати українців як народ з-поміж інших національностей, які населяли Південь України, у тому числі відрізняли від росіян. При цьому і самі російські візитери бачили глибину і фундаментальну різницю між двома народами, незважаючи на те, що перебували під впливом уже усталеного наприкінці XVIII ст. стереотипу, що український народ походить від російського, так само, як і українська мова – від російської, а землі являють собою стародавній спадок росії. Але в роботах усіх мандрівників простежуються схожі думки: українців кількісно на території Півдня України проживає більше, ніж представників інших національностей; регіон заселений вихідцями з Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської губерній.

Так, наприклад, М. Холдернесс, характеризуючи хід колонізаційних процесів південноукраїнського регіону, як найбільш чисельну групу виділила саме українців, а тому і власну класифікацію розробила на основі кількісного критерію. Отже, за її спостереженнями найбільша етнічна група на Півдні України – саме українці, потім росіяни,

ногайці, греки, німці, вірмени і болгари. Але при цьому мандрівниця відзначала, що, незважаючи на те, що українці є найбільшою групою населення регіону, російська влада їм мало що дозволяла. Кожна родина отримувала невеличкий клаптик землі з господарськими прибудовами і цього ледве вистачало на проживання. Причину такого жахливого становища українського населення вона вбачала у російській бюрократичній, цілковито корумпованій, централізованій, деспотичній владі (Холдернесс, 1810).

Американський мандрівник Р. Пінкертон, який подорожував Півднем України як член Біблійного Товариства, помітив глибинні фундаментальні розбіжності між українським та російським народами у культурологічних та релігійних зрізах: способі хрещення, релігійній самосвідомості, ролі оберегів, наданні імен та у способах звернення один до одного (Ейдельман, 2012: 205–215).

Мандрівник з росії А. Демидов не акцентував увагу на описах народонаселення, але при цьому бачив Південь України як регіон, в якому переплелися долі великої кількості різних народів, що утворили унікальний сплав між цивілізаціями Сходу і Заходу. При цьому, на його думку, основними протидіючими тенденціями виступали: українська, російська, західноєвропейська. Звичайно, він надавав перевагу російському фактору та відзначав, що потрібно лише кілька десятиліть і від фронтиру не залишиться і сліду, а регіон перетвориться на власне російський, оскільки саме російський уряд запроваджував усі суспільно значущі починання (Демидов, 1853).

Під час подорожі Україною від Харкова до Катеринослава Н. Всеволозький детально описував різницю між українцями та росіянами. Він відзначав, що в українців риси обличчя інші, добріші, жінки веселіші, привітніші, гостинніші. Між Нікополем і Бериславом мандрівник зустрівся із запорозькими козаками і зауважив, що всі навколишні села заселені саме українцями. Познайомившись з козаками ближче, він дійшов висновку, що українці мають ширшу свідомість, глибшу історичну пам'ять, власні органи самоврядування. Але, незважаючи на такі розбіжності, Н. Всеволозький характеризував українців як частину російського народу, яка тривалий час вимушено перебувала в сфері впливу Речі Посполитої, Кримського Ханства, Османської імперії, молдавських господарів, Князів Трансильванських. За його словами, незважаючи на труднощі, які випадали на долю українців, вони змогли зберегти православну віру та любов до рідної землі, а найголовніше – до свободи, тому воля для українців була найвищою цінністю у житті (Всеволозький, 1839: 11–16, 116).

Ще один російський мандрівник, В. Ізмайлов, характеризував українців досить неоднозначно.

Наприклад, оцінював запорозьких козаків як розбійників, які тільки й роблять, що нападають на мирних росіян вночі, грабують їхні домівки, розлучають родини та зникають так раптово, що захистити поміщиків немає ніякої змоги. Але при цьому він вважав, що українські селяни зуміли зберегти власну, українську, самосвідомість, вагомими складниками якої були волелюбство та схильність до самопізнання (Ізмайлов, 1802: 13–16, 20–21, 37).

Виділяв самодостатність українського козацтва і А. Афанасьєв-Чужбинський, визначаючи, що козаки сильно відрізняються від селян укладом життя, господарством, рисами характеру. Найбільше, чим виділялись козаки, – це самоорганізацією і вміннями швидко налагодити власний побут на автономних засадах. Відзначались вони і як поборники православ'я. Жили козаки у власних зимівниках, які розташовувались майже по всій території Півдня України. Козацькі зимівники являли собою багатогалузеві господарства, в яких розвивалося садівництво, скотарство, бджільництво, землеробство, конярство. Майже на всіх зимівниках використовувалась вільнонаймана робоча сила: наймити та молодики. Поняття «молодик» та «наймит» розрізнялися: молодик – це молодий хлопець, років 20, який слідував за кінями та зброєю, а наймит – той, хто виконував важку фізичну роботу. За свідченнями А. Афанасьєва-Чужбинського особливо полюбили козаки горілку, тому за давніми звичаями в зимівниках, що знаходилися поруч із трактом і де продавалась горілка, вхід завжди був відкритий на випадок проїзду чумаків. Власне, історія запорозького козацтва малювалась досить героїчною, але при цьому вони стали непотрібними російській державі наприкінці XVIII ст. Загалом, він визнавав, що зруйнування Січі російськими військами відбулось не по-лицарськи (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 2–13, 21–54).

Познайомитись з українськими козаками вдалося під час мандрівки Півднем України у 1780-х рр. і леді Кравен. Її цікавили не романтичні етюди та спостереження за людьми, а карти, кількість військ, місцезнаходження казарм, глибина річок і заток, склад флоту тощо. І подібними нотатками вона була зайнята у Херсоні, Карасубазарі, Бахчисараї (Кравен, 1795: 165–170).

3. Характер українців

Значну частину своїх мемуарів М. Гутрі приділила опису відмінностей між українцями та росіянами, чий світогляд, за спостереженнями мандрівниці, суттєво відрізнялися. Насамперед вона відзначала, що українці вважали особисту свободу найвищою цінністю, тому не сприймали рабство у вигляді кріпацтва та постійно намагалися втекти від своїх поміщиків. На жаль, у вирі політичних і військових подій наприкінці XVIII – на початку

XIX ст. вони припинили мріяти про власну державність, тому стали легкою здобиччю агресивної та тиранічної російської імперії, не змогли самоорганізуватися проти впливів загарбників. Це призвело до нав'язування російської ідеології та культури. Українці програвали і культурну, і політичну боротьбу, адже не мали чіткого образу майбутнього, окрім ідеї вільного життя. При цьому російські загарбники не припиняли хизуватися своїми військовими звершеннями. Так, наприклад, М. Гутрі переказувала розповідь одеського воєначальника, який брав участь у нападі на Анапу. Мандрівниця підкреслювала, що він максимально героїзував свої дії: спалення форту і перетворення жителів на кріпаків. Інцидент підтверджував опис росіян як жорстокого народу, який не припиняв грабувати українців навіть після військових перемог (Гутрі, 1810).

До селянського образу українців у А. Афанасьєва-Чужбинського був інший підхід. Він їх змальовував тихими, добрими, працелюбними, відповідальними, з розвиненою самосвідомістю та історичною пам'яттю, оскільки усна народна творчість зберігала безліч переказів ще з язичницького періоду історії. Саме такими рисами українці, на його переконання, суттєво відрізнялися від росіян. Але, незважаючи на такі ментальні розбіжності між народами, А. Афанасьєв-Чужбинський виводить походження українців від росіян і закріплює за ними нагальну потребу бути під захистом «великоросів». Мовне питання він розглядав крізь призму сталого стереотипу, що українська мова походить від російської. Виходячи з цього міркування мандрівник наділив українців ще однією характеристикою – кумедні люди, оскільки вони кумедно переробляють російську мову на власний розсуд (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 58–64).

Мандруючи Півднем України, А. Афанасьєв-Чужбинський спостерігав за образом життя українців і помітив декілька різних варіацій, які загалом фундаментально не відрізнялись одна від одної. Українські селяни і міщани для нього виглядали досить спокійними, веселими, домовитими і повільними людьми, яких об'єднувала спільність занять – землеробство і скотарство. З господарського погляду навіть найбідніші українці виглядали більш заможними порівняно з росіянами. Однак, на думку мандрівника, вони були досить наївними та недалекоглядними, тому часто страждали фінансово і морально, оскільки українців часто обдурювали. Хоча при цьому вони не виглядали простаками і самі часто бували хитрими, відповідали на питання лаконічно або ухильно.

За спостереженнями А. Афанасьєва-Чужбинського українці масово проживали навколо Катеринослава, Олександрівська, Кам'янки, Нікополя,

Нововоронцовки, Берислава, Овідіюполя, Херсона, Лепетихи, Каїрів, Козахих Лагерів, Олешок, працюючи вільними матросами, торговцями на ярмарках, землеробами, скотарями, рибалками, лоцманами. Лоцманське мистецтво вважалося почесною справою, оскільки лоцмани вважались прямими спадкоємцями запорозьких козаків, і це ремесло намагались передавати від батька до сина. Лоцмани відрізнялись і від козаків, і від селян. Волевиявленнями були ближче до характеру козаків і наділені рисами сміливості, гордості. Від селян відрізнялися впевненістю. Алкогольних напоїв вживали менше, ніж селяни та козаки, і намагалися, якщо і випити, то робити це так, щоб по їхньому зовнішньому вигляду ніхто не здогадався, що лоцман випив 4 чарки за день (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 154–396).

На противагу росіянам, українці непогано займалися рибальством і до риболовів цього регіону приїздили навіть з Єлісаветграда й міст Полтавської губернії.

Найбільшою перешкодою господарського розвитку українців було кріпосне право. Воно обмежувало свободу, яку кожен українець, незалежно від роду занять, цінював найбільше. Розвинена свідомість давала можливість українцям оцінити недоліки цього становища і вони неодмінно доходили висновку, що кріпосне право – це негативне явище, а поміщик – хвороба суспільства. За їхнім переконанням, саме поміщики поширювали у середовищі українського населення різні вади та антиморальну поведінку. Українські селяни майже не відчували від них справедливого відношення до себе (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 217–219).

Ще одним негативним фактором для українського селянства виступало розквартирування російських військ, що постійно супроводжувалося конфліктними ситуаціями. Із приходом російських військових в українських селах поширювалися грабіжництва, згвалтування та інші злочини, в результаті чого до українців приходило усвідомлення: росіяни – це синонім зла, а їхня присутність негативно впливала на внутрішню стабільність взаємин (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 219–221).

Наприклад, як суто українське містечко Херсонської губернії сприймався мандрівниками Берислав, мешканці якого були переселенцями з Полтавської та Чернігівської губерній. Основними заняттями місцевих жителів були торгівля, домашні промисли та організація паромної переправи для чумаків. Саме за результатами спостережень за роботою переправ А. Афанасьєв-Чужбинський наділив українців ще низкою характеристик: консерватизм, нездатність сприймати нововведення і невіра в те, що модернізація зможе принести користь. Зокрема, мандрівник

став очевидцем такої ситуації: каховський поміщик Н. Куликовський придбав пароплав, щоб легше було переправляти чумаків через Дніпро, проте українці сприйняли таку новину з недовірою і були зовсім не впевнені у вигідності пароплава, а тому й не бажали користуватися його послугами. Ще один момент відзначає А. Афанасьєв-Чужбинський у ставленні українців Південної України до одягу: вони майже відмовились від традиційного одягу та здебільшого користувались міщанськими та європейськими речами. Але південноукраїнські селяни зберігали як невід'ємний атрибут свого одягу шаровари, оскільки саме вони наочно відрізняли їх від росіян.

Позитивним прикладом модернізаційних процесів українців А. Афанасьєв-Чужбинський називав громаду вільних матросів Олешок. За ними візитер спостерігав і дійшов висновків, що близькість і постійне сполучення через Херсон з Одесою справляла на олешківських мешканців позитивний вплив. Навіть у найбільшій родині був англійський посуд, а традиційний український одяг став для них уже архаїкою, що якісно відрізняло їх від громади вільних матросів Нікополя, оскільки одяг олешківські матроси купували в Одесі, звідти привозили європейські речі членам родини. Окрім цього, жителі Олешок славились вирощуванням кавунів та помідорів. На думку А. Афанасьєва-Чужбинського, саме стараннями олешківців помідор отримав місцеве «громадянство» і увійшов до складу багатьох відомих на той час страв (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 269–276, 385).

А. Афанасьєв-Чужбинський зафіксував, що у Херсоні, який пропагандою і статистикою презентувався як російське місто, проживало багато українців, які працювали в порту, вовномийнях, торгували на ринках виноградом, кавунами, динями, картоплею, зерном, морквою, цибулею, баклажанами тощо. При цьому полюбили співати пісні щирою українською мовою (Афанасьєв-Чужбинський, 1861: 277–278, 304–305).

4. Висновки

У результаті проведеного дослідження можна дійти висновків, що мандрівники на Півдні України українців поділяли на два основних типи: селян і козаків. До козацького типу ще додатково належали такі соціальні групи, як лоцмани та вільні матроси. Українці на території південноукраїнського регіону вважались нащадками запорозьких козаків та переселенців із Полтавської, Чернігівської, Подільської, Волинської губерній. Українці Полтавської та Чернігівської губерній оселялись здебільшого на території Херсонської та Катеринославської губерній. Вихідці з Подільської та Волинської губерній спрямовували свою активність в Одесу, що пов'язувалося з хлібною торгівлею. За подорожніми путівниками

українці – це насамперед землероби, серед інших занять згадують візитери скотарство, конярство, бджільництво, рибальство, садівництво тощо.

Мандрівники у своїх травелерах наділяли українців багатьма характеристиками, такими як: доброта, гостинність, привітність, відповідальність, довірливість, любов до пісень, здоровий глузд, раціональність, побутова і військова хитрість, сміливість, звитяжність. Найбільша цінність для українців – свобода (воля) з непримиренним і негативним відношенням до кріпосної залежності. Однак водночас візитери

зображували їх недалекоглядними, оскільки не змогли виробити єдиний погляд на власне майбутнє, що завадило вибороти незалежність у досліджуваній період часу. Ставлення до модернізації не було однозначним серед населення південноукраїнського регіону. За багатьма прикладами, що наводилися у травелерах, українці зберігали історичну пам'ять, традиційний уклад життя, але в тих місцевостях, де активніше велась торгівля, вже помітні були зміни в одязі, харчуванні, побуті, що ставало передвісником модернізації.

Література:

1. Афанасий-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. Санкт-Петербург : Типография морского министерства. 1861. Т. 1. 465 с.
2. Всеволожский Н.С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу в Константинополь, Малую Азию, Северную Африку, Мальту, Сицилию, Италию, Южную Францию и Париж в 1836 и 1837 годах. Москва : Тип. Августа Семена при Императорской Медико-хирургической академии. 1839. Т. 1. 495 с.
3. Гудзий Н. К истории русского сентиментализма (Путешествие в Крым П. Сумарокова). *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь : Таврическая Губернская типография, 1888. № 6. С. 132–143.
4. Гутри М. Письма о Крыме, Одессе и Азовском море. Москва : Тип. Н.С. Всеволожского, 1810. 293 с.
5. Гурлянд А. Из описания г. Одессы, сделанного генералом Сухтеленом. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Экономическая типография. 1900. Т. XXII. С. 16–17.
6. Ейдельман А. Одесса глазами британцев. Заметки путешественников. Одесса : Optimum. 2012. 284 с.
7. Демидов А. Путешествие в Южную Россию и Крым через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 г. Анатолием Демидовым. Москва : Тип. А. Семена, 1853. 543 с.
8. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України в другій половині XIX ст. : дис ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України. Одеса, 2009. 195 с.
9. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию: в письмах, изданных В. Измайловым. Москва : Университетская типография, 1802. Т. 1. 404 с.
10. Зеленецкий К. Путешествие в Южную Россию и Крым Анатолия Демидова. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография. 1844. Т. 1. С. 442–453.
11. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тан-дем, 2010. 569 с.
12. Кравен Э. Путешествие в Крым и Константинополь в 1786 году. Москва : Университетская тип., 1795. 525 с.
13. Надеждин Н. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу Н.С. Всеволожского. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса : Городская типография, 1844. Т. 1. С. 433–441.
14. Холдернесс М. Крым XIX столетия в труде английской ученой и писательницы Мери Холдернесс. 1810. URL: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> (дата звернення: 18.12.2022).
15. Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв : Видавництво Ірини Гудим, 2008. 222 с.

References:

1. Afanasyi-Chuzhbinskyi, A. (1861). Poezdka v Yuzhnuu Rossyiu [Trip to South Russia]. Sankt-Peterburg: Typohrafiya morskoho mynysterstva. T. 1. 465 s. [in Russian].
2. Vsevolzhskiy, N.S. (1839). Puteshestvie cherez Yuzhnuu Rossyiu, Krym i Odessu v Konstantynopol, Maluiu Azyiu, Severnuu Afryku, Maltu, Sytsylyiu, Ytalyiu, Yuzhnuu Frantsyiu i Paryzh v 1836 y 1837 hodakh [Travel through South Russia, Crimea and Odessa to Constantinople, Asia Minor, North Africa, Malta, Sicily, Italy, South France and Paris in 1836 and 1837]. Moskva: Typ. Avhusta Semena pry Ymperatorskoi Medyko-khyrurhycheskoi akademyy. T. 1. 495 s. [in Russian].
3. Hudzyi, N. (1888). K ystoryi russkoho sentymentalyzma (Puteshestvie v Krym P. Sumarokova) [On the history of Russian sentimentalism (Journey to the Crimea by P. Sumarokov)]. *Yzvestiya Tavrycheskoi uchenoi arkhivnoi komysiyi*. Symferopol: Tavrycheskaia Hubernskaia typohrafiya. № 6. S. 132–143 [in Russian].

4. Gutri, M. (1810). Pisma o Kryme, Odesse i Azovskom more [Letters about Crimea, Odessa and the Sea of Azov]. Moskva: Tip. N.S. Vsevolozhskogo. 293 s. [in Russian].
5. Hurliand, A. (1900). Yz opysaniia h. Odessi, sdellanoho heneralom Sukhtelenom [From the description of the city of Odessa, made by General Sukhtelen]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*. Odessa: Ekonomycheskaia typohrafiia. T. XXII. S. 16–17 [in Russian].
6. Eidelman, A. (2012). Odessa hlazamy brytantsev. Zametky puteshestvennykov [Odessa through the eyes of a Briton. Traveler's Notes]. Odessa: Yzdatelstvo. 284 s. [in Russian].
7. Demydov, A. (1853). Puteshestvie v Yuzhnuu Rossyiu y Krym cherez Venhryiu, Valakhyiu y Moldavyiu, sovershennoe v 1837 h. [Journey to South Russia and the Crimea through Hungary, Wallachia and Moldavia, made in 1837]. Moskva: Typ. A. Semena. 543 s. [in Russian].
8. Dorosheva, A.O. (2009). Samovriaduvannia v prymorskykh mistakh Pivdnia Ukrainy v druhii polovyni XIX st. [Self-rowing in the seaside places of Pivdnia of Ukraine in the other half of the XIX century]: dys ... kand. ist. nauk : 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy. Odesa. 195 s. [in Ukrainian].
9. Izmailov, V.V. (1802). Puteshestvie v poludennuyu Rossyiu: v pismah, izdannykh V. Izmailovym [Journey to midday Russia: in letters published by V. Izmailov]. Moskva: Universitetskaya tipografiya. 1802. T. 1. 404 s. [in Russian].
10. Zelenetskyi, K. (1844). Puteshestvie v Yuzhnuu Rossyiu y Krym Anatolyia Demydova [Journey to South Russia and Crimea by Anatoly Demidov]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy i drevnostei*. Odessa: Horodskaia typohrafiia. T. 1. S. 442–453 [in Russian].
11. Konstantinova, V.M. (2010). Urbanizatsiia: pivdenoukraiinskyi vymir (1861–1904 rokakh) [Urbanization: South-Ukrainian dynamism (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem. 569 s. [in Ukrainian].
12. Kraven E. Puteshestvie v Krym i Konstantinopol v 1786 godu [Journey to the Crimea and Constantinople in 1786]. Moskva: Universitetskaya tip. 1795. 525 s. [in Russian].
13. Nadezhdyn, N. (1844). Puteshestvie cherez Yuzhnuu Rossyiu, Krym y Odessu N.S. Vsevolozhskoho [Journey through Southern Russia, Crimea and Odessa by N.S. Vsevolozhsky]. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoriy y drevnostei*. Odessa: Horodskaia typohrafiia. T. 1. S. 433–441 [in Russian].
14. Kholderness, M. (1810). Krym XIX stoletia v trude anhlyiskoi uchenoi y pysatelnytsy Mery Kholderness [Crimea of the XIX century in the work of the English scientist and writer Mary Holderness]. Retrieved from: <http://www.krimoved-library.ru/books/britanskiy-vzglyad-na-krim8.html> [in Russian].
15. Shytiuk, M.M., Shchukin, V.V. (2008). Yevreiske naseleennia Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX stolit [Jewish population of the Kherson province in the XIX century – on the cob of the XX century]. Mykolaiv: Vydavnytstvo Iryny Hudym. 222 s. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17.01.2023
The article was received 17 January 2023

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XL
Issue

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 5,12. Замов. № 0123/071. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.